

Araştırma Makalesi

Başvuru: 16.09.2024

Kabul: 30.10.2024

Atıf: Çıvgın, İzzet. "Erken Hanedanlar Dönemi Mezopotamya'sında (MÖ 2900-2334) Yaratılış Miti ve Kent Devletler," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 22 (Aralık 2024): 118-143. <https://doi.org/10.55256/temasa.1551102>

Erken Hanedanlar Dönemi Mezopotamya'sında (MÖ 2900-2334) Yaratılış Miti ve Kent-Devletler

İzzet Çıvgın¹

ORCID: 0000-0003-0338-0929

DOI: 10.55256/TEMASA.1551102

Öz

Tarihin ilk kentleri ve kent-devletleri Aşağı Mezopotamya'da doğdular. Ya siyaset felsefesi? Mezopotamya'nın Sümer uygarlığını ve kent-devletleri var eden unsurların başında yazı geliyordu; yazı pek tabii kentlerde ticaretin düzenlenmesine ve besin üretimi sayesinde ortaya çıkan tarımsal artının komünal ambarlarda toplanması suretiyle karmaşık iş bölümünün örgütlenmesine yarıyordu. Ama erken uygarlıkların hepsinde siyasal seçkinlerin meşruiyet arayışlarına da hizmet eden bir araçtır yazı. Eski Mısır'da olduğu gibi Mezopotamya'da da, yazılı kültürün çıktıkları arasında yer alan kozmogonik ve mitolojik anlatıların temel işlevleri, Doğanın ve Yaşamın işleyişini açıklarken toplumsal düzenin ve (uygarlıkların zorunlu sonucu olduğuna inanılan) toplumsal hiyerarşilerin meşruiyetlerinin Yaratılışa ve o başlangıç anında ortaya çıkan kozmik düzene, dolayısıyla göksel iradeye dayandırılmasıdır. Evet, en erken uygarlıklarda da bir siyaset felsefesi vardı, kozmogonik-mitolojik anlatılara gömülü olan bu felsefenin nihai hedefi devleti zamanlar-üstü bir olgu olarak gösterirken yersel hiyerarşileri göksel hiyerarşilerle temellendirerek verili düzeni (mevcut seçkinlerin iktidarlarını) meşrulaştırmaktı. Sümer siyaset kavrayışı ME (ideaları andıran ebedi toplumsal kurumlar-kurallar), NAM (şeylerin ve canlı varlıkların yazgıları-doğaları-işlevleri) ve GİŞ-HUR (kozmetik örüntüler, canlıların tanrısal tasarım ile uyumlu yaşam çizgileri izlemeleri) gibi soyut kavramlar üzerinde yükselmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aşağı Mezopotamya, Sümer, Toplumsal Hiyerarşi, İş Bölümü, Kent-Devlet, Siyasal Düşünce.

Creation, City and State in Early Dynastic Mesopotamia (2900-2334 BC)

Abstract

The first cities and city-states of the world were born in Lower Mesopotamia. What about political philosophy? The Sumerian civilization of Mesopotamia is primarily based on writing, which of course served to organize trade in the cities and the complex division of labor by collecting the agricultural surplus generated by food production in communal granaries. But in all early civilizations, writing was also a tool that served the political elite in their quest for legitimacy. In Mesopotamia, as in ancient Egypt, the main functions of cosmogonic and mythological narratives, which were among the outputs of writing, were to explain the functioning of Nature and Life, and to ground the legitimacy of social order and social hierarchies (believed to be the necessary outcome of civilizations) in Creation and in the divine-celestial will. Yes, there was a political philosophy in the earliest civilizations, embedded in cosmogonic-mythological narratives, whose ultimate goal was to legitimize the power of the existing elites by presenting the state as an ever-present phenomenon. Sumerian conception of politics is based on abstract concepts such as ME (eternal social institutions-rules-offices), NAM (destiny-nature-function of things and living beings) and GISH-HUR (cosmic patterns, divine plan).

Keywords: Lower Mesopotamia, Sumer, Social Hierarchies, Division of Labor, City-State, Political Thought.

¹ Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., İktisat Bölümü. izzetcvigin@yahoo.fr

Giriş

Sümer, (genel bilimsel kabule göre) yalnız Aşağı Mezopotamya'nın değil (kent düzenine sahip) dünyanın da ilk uygarlığıdır. Burada yazı ilkin ticari kayıtlar ve muhasebe işlemleri için kullanılmışken, ondan yalnızca birkaç yüzyıl geç belirmiş olan Mısır yazısı ilk andan itibaren devlet ve siyaset konularına odaklanmıştı. Mezopotamya uygarlığı, Uruk kentinin doğumu ile MÖ. 4. binyılda başlar. Ama Uruk'tan da önce, Eridu adlı kasabada (ön-kentte) karmaşık toplumun ortaya çıkış işaretleri vardı. Sümer mitolojisinin ana metinlerinden birinin "İnanna ve Enki: Uygarlık Sanaatlarının Eridu'dan Uruk'a Aktarılışı" olarak adlandırılması bile Aşağı Mezopotamya (özelde Sümer) uygarlığının doğum yerinin Eridu ve Uruk yerleşimleri olduğunu göstermeye yeter. Eridu bir kasaba ya da ön-kent iken; Uruk, Mezopotamya devletleşmesinin en erken adımını oluşturan bir kent-devlettir. MÖ 2500'e gelindiğinde, Aşağı Mezopotamya'nın en güneyindeki Sümer ya da KİENGİ adıyla bilinen ülkede, Ur, Uruk, Umma, Nippur, Lagaş, Eridu ve Şuruppak başta olmak üzere 30 kadar kent-devlet vardı. Sümer'in kuzey sınırında Kiş kenti bulunuyor, onun daha kuzeyindeki Agade ile (adını ondan alan) *Akkad Ülkesi* başlıyordu. Akkad Kralı Sargon, MÖ 2334'te rakip kent-devletler düzenine son verdi, Sümer ve Akkad kentlerini tek bir krallık altında birleştirdi. Sümer ve Akkad'ın birleşmesiyle oluşan geniş ülkeye sonraki dönemlere damga vuran Babil İmparatorluğu'nun adıyla "Babil" denecektir.

Eski Aşağı Mezopotamya'nın Tarihi Dönemleri

<i>Tarihler</i>	<i>Sümer ve Akkad Ülkesi</i>
MÖ 4000-3700	Erken Uruk Dönemi
MÖ 3700-3400	Orta Uruk Dönemi
MÖ 3400-3100	Geç Uruk Dönemi
MÖ 3100-2900	Cemdet Nasr Dönemi
MÖ 2900-2750	Erken Hanedanlar I
MÖ 2750-2600	Erken Hanedanlar II
MÖ 2600-2334	Erken Hanedanlar III
MÖ 2334-2150	Akkad İmparatorluğu
MÖ 2150-2112	Akkad'dan III. Ur'a Geçiş Dönemi
MÖ 2112-2004	III. Ur İmparatorluğu

Aşağı Mezopotamya'da MÖ 3. binyıl sonlarına kadar iki dil konuşuldu, en güneyde (bugünkü Irak-Kuveyt sınırlarında) Sümerce, kuzeyde Akkadça. Akkad Krallığı (MÖ 2334-2150) kurulana dek Mezopotamya'nın hâkim dili Sümerceydi. Akkad Krallığı ile yönetim dili Akkadça oldu; Akkad-öncesinde kent-devletlerden oluşan en güneydeki parçalı *Sümer Ülkesi* ise, Akkad Krallığı yıkılınca *III. Ur Hanedanı* adıyla bölgesel-devlet haline geldi. Bu dönemde (MÖ 2112-2004) yazı dili Sümerce, özellikle kuzeyde konuşma dili Akkadça idi. Sümerce MÖ 24. yüzyıldan sonra yazı dili olmanın ötesine geçemedi. Nihayet MÖ 1800'lerde hem Güney hem de Kuzey Mezopotamya'da Akkadça ile akraba Sami dilleri hâkim diller haline geldiler.

Henüz yazının en erken evresinde, *Geç Uruk Dönemi*'nde (MÖ 4. binyılın son çeyreğinde) beliren ve Erken Hanedanlar Dönemi'nde (MÖ 2900-2334) sadakatle kopyalanıp sonraki kuşaklara aktarılan *Standart Meslek Listesi*, Güney Mezopotamya'da uzmanlaşmanın ulaştığı boyutu gösterir. Metnin MÖ 3. binyıl başlarına ait versiyonu, yönetsel-dini işlerde uzmanlaşmış 120 mesleği hiyerarşik olarak sıralar; kentin yöneticisiyle başlayan liste, daha düşük statülü mesleklere kadar uzayıp gider². Devletli toplumun göstergesi olan *merkezileşmiş denetim* ile *dikey*

² Guillermo Algaze, "The End of Prehistory and the Uruk Period" in *The Sumerian World*, ed. Harriet Crawford (Oxon: Routledge, 2013), 80.

hiyerarşinin ikisinin birden mevcut olduğu Uruk'ta yönetsel bürokrasi de olgunlaşmıştır³.

Uruk dönemine (MÖ 4. binyıla) tarihlenen ön-tabletler ile erken kil tabletlerdeki ifadeler, tarihin ilk kenti Uruk'taki yazı faaliyetlerinin hep ekonomiyle bağlantılı olduğunu ortaya koyar. Bunlar, *tapınak payı - vergi* olarak toplanan tarım ürünlerinin ve arazilerinin, biranın ve koyunların, yani *tapınağın ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasını garanti eden artı-ürünlerin kayıtlarıdır*. Yazı, uygarlık-öncesi dönemde “komünal ambara katkıların hesabını tutmak için küçük kil fiş kullanma geleneği”nin doğal bir uzantısı olarak doğdu; Yazı, “on binlerce yıl boyunca artan ekonomik ve kültürel karmaşıklığın vardığı noktaydı”. Uygarlıkta ise, Sümer kentlerinin rahipleri “arpa, buğday, koyun ve tekstil fazlasını topluyorlardı. Bu mallar resmi olarak tanrılara sunulan adaktı; fakat pratikte tapınak bürokrasisi tarafından tüketilen ya da başka mal ve hizmetlerle takas edilen zorunlu vergilerdi”⁵.

Mezopotamya uzmanlarının kentin en yüksek yöneticisini tanımlamak için kullandıkları *rahip-kral* ifadesi de, Uruk'ta (Eski Mısır'daki gibi) kutsallıkla siyasetin iç-içe geçtiğine işaret eder⁶. Tapınak işlerinin yürütülmesi için vergi toplayan, kent ve çevresindeki arazilerle oralarda yetiştirilen ürünler üzerinde denetim kuran⁷ mekanizma, akla hemen *devleti* getirir.

“[Çek arkeolog Petr Charvát,] Uruk toplumunun temelde eşitlikçi olduğunu, hatta ‘ortak üretim ve ortak tüketim’ özelliği ile neredeyse ilkel bir ‘sosyal devlet’ olduğunu ileri sürüyor. Bu, bir grup sorumlunun tüm toplumun yararına kararlar aldığı, malların ve yiyecek maddelerinin dağıtımının Uruk ‘kurulu’ tarafından sağlandığı anlamına geliyor... Charvát, Uruk toplumunu ‘gevşek bir şekilde katmanlaşmış’ olarak tanımlıyor; ... Uruk toplumunun bireylerin ve toplulukların çabalarının eşit oranda karşılandığı hassas bir dağıtım sistemiyle ayakta kaldığına inanıyor. Dahası, ... kaynaklara eşit ulaşım, toplumda herkesin eşit olduğuna vurgu yapan dinsel törenler ve diğer eylemlerle desteklenmiş olmalı. ... Diğer uzmanlar da merkezîyetçi devlet modelini savunmaktadır. Uruk, ‘devlet kurumlarının geniş çaplı ekonomik faaliyetleri denetlediği, hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir politik sistem’ idi. Susan Pollock, ... dördüncü binyıldaki toplumlarda genellikle kendine yeten ailelerin yanı sıra hiyerarşik yapıya sahip, ‘lüks ve sıradan malları üretmekte uzmanlaşmış iş-gücünü denetleyen’ kurumların yer aldığını belirtir. Ona göre, o dönemde ‘tapınaklar’ böyle üretim merkezleri değildi; bu anıtsal yapılar, ‘bağışlar ve dinsel sunumlar’ sayesinde zenginleşiyordu. ... Pollock dağıtımın ‘belli oranda yönetimin koyduğu kurallara’ göre gerçekleştirildiği kanısına varır. Mal ve işgücü sağlamakta en fazla kullanılan yöntem bağış toplamaktı”⁸.

Charvát yerine Pollock'un yaklaşımını destekleyen elinizdeki metin, Uruk kent-devleti ile başlayan hiyerarşinin MÖ 3. binyılda sürekli arttığını iddia ediyor. Buna göre, Uruk kentinin oluşumu ile Akkadlı Sargon'un kent-devletler düzenini yıkışı arasındaki dönem (MÖ 3500-2334), erken devletlerin *geçim ekonomisini* aşan yeni bir ekonomik düzen kurmalarının ilk örneklerindedir. *Artı-ürün* tarlalardan ve otlaklardan (ticarete ve iş bölümüne dayalı karmaşık ekonomi merkezleri olan) kentlere, besin üretmeyen meslek gruplarına, ama hepsinin ötesinde tapınaklara ve onlarla birlikte yükselen saraylara akmaktadır artık. Bu, *köy-tipi eşitlikçi toplum düzeninden (kent-devletlerin seçkinleri eliyle örgütlenen) tabakalı toplumsal düzene ve yeni sektörlerin belirışıyle karmaşıklaşan bir üretim ve dağıtım biçimine geçildiği* anlamına gelir.

Yeniden dağıtım (*redistribution*), dini-siyasal seçkinlerin kendilerini halk kitlelerinden ayırıştırmalarına, dağıtımını örgütleyerek ekonomik ve siyasal güce birlikte sahip olmalarına yarayan mekanizmanın adıdır. Kamusal alanın inşası, yani anıtsal mimarinin yükselişi de, besicilik ve tarımdan elde edilip (oluşum halindeki) kent merkezlerine akan üretim-fazlasının ücret-tayın biçiminde kentin emekçilerine ödenmesini (yeniden dağıtımını) zaruri kılmıştır. “Yiyecek dağıtımını aracılığıyla prestij kazanan liderler, böylelikle halktan daha fazla mal talep edebiliyor, bu şekilde

³ Mark Chavalas, “The Age of Empires, 3100-900 BCE” in *A Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel C. Snell (Oxford: Blackwell, 2005), 37.

⁴ Hianhua Wang, “State and Empire in Early Mesopotamia,” *Social Evolution & History* 18, sayı: 1 (2019): 202.

⁵ Tom Standage, *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, çev. Ahmet Fethi. (İstanbul: Kırmızıkedici, 2024), 39.

⁶ Wang, “State and Empire in Early Mesopotamia,” 202.

⁷ Wang, “State and Empire in Early Mesopotamia,” 203.

⁸ Gwendolyn Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, çev. E. Duru. (İstanbul: Say, 2019), 76-78.

belki de üretim araçları (arazi ve besi hayvanları) elde edebiliyordu”⁹.

“İÖ dördüncü binyılın bir döneminde insanlar büyük şehirlerde yaşamaya başladı. Bu geçişle birlikte ortaya çıkan yeni koşullar erkeklerin ve kadınların daha önce görülmemiş bir biçimde birlikte çalışmasını gerektirdi. Yazı, hukuk, bürokrasi, uzmanlaşılacak meslekler, eğitim, ağırlık ve uzunluk ölçüleri gibi yeni ve bir arada yaşam için gerekli olan fikirlerin doğuşu bu yakınlıkla, bu yeni birlikte yaşama biçimiyle açıklanabilir. ... İÖ üçüncü binyılın sonlarında Mezopotamya nüfusunun % 90’ı kentsel alanlarda yaşıyordu. ... İnsanlar ilk defa doğrudan gıda üretimiyle ilgili olmayan faaliyetlerle ilgileniyorlardı. Hemşerilerin temel gereksinimleri için aile fertlerine değil başkalarına bağlı olmaları duyulan kaygıyı da artırıyor. Topluluk ruhunu besleyen devasa, o güne dek görülmemiş plan ve projelerin - yoğun emek gerektiren anıtsal mimari yapıların - ortaya çıkışı, altta yatan bu kaygıyla açıklanabilir. Yine aynı nedenlerle dinin daha önceki yapılanmalara göre şehirlerde daha önemli hale geldiği söylenebilir”¹⁰.

Mezopotamya kentlerinin seçkinleri, gökyüzü ve yeryüzü krallıklarını birbirine bağlayan mal akışının merkezinde durmak, insan toplumlarını tanrılara yaklaştıran tapınakları ve sarayı *arti-ürün (vergi)* ile besleyerek kamusal mekânları sürekli kılmak zorundaydılar. Seçkinlerin geçim ekonomisini dönüştüren bu icraatları, ülkede bulunmayan metallere, değerli taşların ve kerestenin komşu ülkelerden güneyin kent-devletlerine taşınmasına olanak tanımıştı¹¹. *Nadir malların-hammaddenin ülke-dışından getirilmesi, seçkinleri uzak-mesafeli ticareti örgütlemek için mesai harcamaya, plan yapmaya, bu işlerde uzmanlaşacak personel oluşturmaya mecbur kılıyordu.* Devletin, tapınak-saray inşa etmek, buraları nadir bulunur mobilya ile donatmak, vergi toplamak, ticarete süreklilik kazandırmak gibi pek çok alanda faaliyet göstermesi, dini-siyasal seçkinlerin takıları ve kıyafetleri ile avamdan ayrışmaları, o devleti daha da güçlendiren sürecin zeminini yaratmıştı. *Doğumunu toplumsal iş bölümüne, uzmanlaşmaya, ticaret ve besin üretimi dışındaki faaliyetlerin yükselişine borçlu olan devlet, geldiği noktada kalmayıp kurumsallaşma düzeyini artırarak kendisini sürekli daha fazla büyüten bir ortamı var etmişti.*

Mezopotamya’da *Erken Hanedanlar III* (MÖ 2600-2334) olarak adlandırılan devirde siyasal seçkinlerin başlıca meşruiyet teması olan *karmaşık ekonomiyi düzenleme-denetleme* işlevi daha görünür hale geldi ve yazı bu işlevi mümkün kılan yönetim aygıtı olarak olgunlaştı. Bu devirde dilin tüm özellikleri yazılı hale dönüştürüldü ve konuşurken kullanılan sıralama yazılı ifadeler için de geçerli oldu. *Uzmanlaşmış mesleklerin ve yazının gelişimine birlikte katkı sağlayan iki odak, tapınak ve saray, bu gelişmeler sayesinde meşruiyetlerini ve reel güçlerini artırdılar.* Lagaş kentinin tanrıçası Bau onuruna inşa edilmiş tapınağa hizmet eden insan sayısı 1200’ü bulmuştu; bu insanlar arasında, fırıncılar, bira üreticileri, yün işçileri, iplik eğiriciler, yönetsel memurlar, dokumacılar, feodal dönemin Avrupalı serflerini hatırlatan kiracı-yarıcı çiftçiler ve köleler vardı. Bu mesleklere mensup insanların bir bölümü tapınak için iş görüyor olabilir, ama aynı mesleğe sahip olup kentin bütününe hizmet edenler de vardı. Ayrıca kentte başka pek çok meslek daha ortaya çıkmıştı: berberlik, mücevher ve metal ustalığı, kıyafet ve kumaş tacirliği, tuğla ustalığı, bahçe düzenlemesi, tekneçilik, şarkı satıcılığı, sanatçılık, kâtiplik. Kâtiplik ya da yazıcılık, siyasal-ekonomik düzenin inşası ve sürekliliği için öyle belirleyiciydi ki insanlık tarihinin en erken okulları MÖ 3. binyıl sonlarında Nippur ve Ur kentlerinde açılmıştı. *Tablet Evi* adını taşıyan okullar yazı akademileri olarak tasarlandılar, ama buralarda aritmetik ve matematik gibi kamusal hesaplamalarda kullanılabilen pratik ilimler de öğretilirdi. Bu iki okul açılmadan önce, MÖ 3. binyıl ortalarında, Ur’da yazıcı yetiştiren eğitim programları vardı: “Okuma-yazma, din âlimlerine ve yöneticilere mahsustu. Otorite sahibi olanlar, bir tür yazı eğitimi alıyorlardı”¹². *Okuryazarlığın siyasal ve dini sınıflara ait bir etkinlik oluşu, modern zamanlara dek pek çok toplumda izlenebilen bir olgudur; hiyerarşiyi inşa eden seçkinler, yazı gibi etkili bir araç üzerinde de tekel kurmuş, onu bir “yönetim aygıtı” olarak kullanmışlardır.*

⁹ Marcella Frangipane, “Arslantepe: Ekonomik Merkezleşme ve Siyasal Otoritenin Doğuşu,” *Aktüel Arkeoloji* 58, (2017): 118.

¹⁰ Peter Watson, *Fikirler Tarihi - Ateşten Freud’a*, çev. Kemal Akatay vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 115, 117.

¹¹ Jane A. Hill, Philip Jones and Antonio J. Morales, “Comparing Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia: Cosmos, Politics and Landscape” in *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*, eds. Jane A. Hill, Philip Jones ve Antonio J. Morales (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 19-20.

¹² Watson, *Fikirler Tarihi - Ateşten Freud’a*, 119, 127, 131.

“Sümerlerde okul, Sümerlerin uygarlığa yaptıkları en önemli katkı olan çivi yazısı dizgesinin icadı ve gelişiminin doğal sonucuydu. ... Şuruppak kentinde 1902-1903 yıllarında yapılan kazılarda İÖ 2500'lerden kalma çok sayıda 'ders kitabı' çıkarıldı. Bununla birlikte, Sümer okul sisteminin olgunlaşım gelişmesi 3. binyılın ikinci yarısında oldu. Bu devre ait on binlerce kil tablet çıkarılmıştır. ... O yıllarda bu mesleği yapan yazman sayısının binleri bulunduğunu bu metinlerden öğreniyoruz. Acemi ve 'baş' yazmanlar, kraliyet ve tapınak yazmanları, yönetsel etkinliklerin belli alanlarında uzmanlaşmış yazmanlar ve yönetimde üst derecelere yükselmiş yazmanlar vardı. Bundan, ülkenin her yanına dağılmış oldukça büyük ve önemli sayısız yazman okulu olduğu sonucu çıkarılabilir. ... Alman çivi yazısı uzmanı Nikolaus Schneider, [1946 tarihli çalışmasında] ... yazmanların -okuldan mezun olanların- babalarının yönetici, 'kent babası', elçi, subay, kaptan, yüksek dereceli vergi memuru, rahip, idareci denetçi, ustabaşı, yazman, arşivci ve sayman olduklarını buldu. Kısacası yazmanların babaları ülkenin en varlıklı yurttaşlarıydı”¹³.

Schneider ve Kramer'in açık biçimde teyit ettikleri gibi erken uygarlıklarda yazı ile seçkinlik arasında doğrudan ilişki vardır. Erken kentler-devletler-uygarlıklar nasıl karmaşık iş bölümüne, dolayısıyla hiyerarşi ve onu sürdüren bir ekonomik-siyasal seçkinler topluluğuna sahiplerse, seçkinlerin toplumsal iş bölümünü ve hiyerarşiyi işler kılmak için kullandıkları başlıca araç da “yazı”dır. Yazı sayesinde kurulu düzenin meşruiyetinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını garanti eden yaratılış anlatıları ve mitolojiler, saray-tapınak (devlet-din) birlikteliğinin uygar insan toplumları için bir yazgı olduğu inancının zihinlere yerleşmesini sağlayan kullanışlı aygıtlardır.

Kramer, eserlerinden birinde, yazıcı (kâtip) baba ile onun izinden gitmek istemeyen, kendine bir hedef bile belirlememiş görünen (tembel?) oğlu arasındaki tartışmaya odaklanır. Babaya göre, “bir oğulun baba mesleğini sürdürmesi, bütün tanrıların kralı Enlil'in buyruğudur”. Baba, kentlerdeki bütün zanaatları, “adlarını koyarak” Tanrı Enki'nin var ettiğini, onun ağabeyi en büyük tanrı Enlil'in de yazgıları belirlediğini söyler: Enlil, oğulların yazgılarını *baba mesleğini sürdürmek* biçiminde tarif etmiştir¹⁴. Yazıcılıkla ilgili pasaj, Sümer uygarlığının felsefi temellerini kuran kavramları açığa vurur: 1- ME'ler (uygarlığın doğuşu için zarurî kurumlar-kurallar-meslekler-işlevler), 2- NAM (bireylerin ve nesnelerin yazgıları), 3- kentte-devlette kaçınılmaz olan toplumsal iş bölümü ve onun neden olduğu toplumsal hiyerarşi.

1. Erken Hanedanlar Dönemi Sümer Kozmogonisi: İlksel Deniz, Gök ve Yerin Oluşumu, Doğa Güçlerinin Tanrı Formunda Kişileştirilmeleri (MÖ 2600-2334)

Erken uygarlıkların kozmogonileri (evrendoğum anlatıları) arasında benzerlikler vardır. İlksel su, ilksel yer ve gök temaları, bütün anlatılarda ortaktır. Bunun nedeni hiç kuşkusuz kozmogonilerin yeryüzünde yaşamın başlangıcını ve sürekliliğini anlama ve aktarma hedefine odaklanmış olmalarıdır. Bir başka benzerlik, kozmogonilerin siyasal-toplumsal düzeni kurma ve onu sürekli kılma işlevini üstlenmiş olmalarıdır. En eski kozmogonileri yazılı kayıtlardan öğrendiğimize göre, bunların yazılı kültüre sahip erken uygarlıkların siyasal-dini-entelektüel seçkinleri tarafından üretildikleri varsayılabilir. Kozmogonilerin siyasal erkin gözetimi altında üretilmiş olmaları, siyasal erkten (devletten) bağımsız kalamayan dini kurumların devletin varlığını meşrulaştırma işlevini üstlenmeleri sonucunu doğurur. Kozmogonilerde panteona dair geniş bilgiler vardır. Panteon, Doğa güçlerinin (Yaşamı var eden unsurların) kişileştirilerek tanrılaştırılmalarıyla elde edilir. Evrendoğum anlatılarının en erken dönemlerinde herhalde seçkinler kadar kitle de *tanrı* olarak sunulan olguların “doğa güçleri”ne karşılık geldiklerinin farkındaydı. Sonraki kuşaklar ise, çok büyük olasılıkla tanrıları reel kişilikler-varlıklar olarak kavramaya daha hazırdılar. MÖ 5-4. yüzyıl Yunan filozoflarının (özellikle sofistlerin) tanrılar ve dini anlatılara dair görüşleri bu varsayımı doğrulamaktadır. İster su-hava-yer-gök gibi doğa unsurlarının simgeleri isterse içten bir inancın kutsal varlıkları olsunlar, kozmogonilerdeki tanrıların Yaşam'ı ve onun toplumsal-kültürel karşılıkları olan siyasal toplumu (devleti) meşrulaştırma işlevi gördükleri belirtilmelidir. Zira anlatıları üretenlerin zihinlerindeki devlet, siyasal-toplumsal-ekonomik örgütlenmenin temeli olarak bereketi, yeniden dağıtım ve refahı garanti eden kurumdur. *Erken Sümer kozmogonisinde* de aynı temalar

¹³ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamide Koyukan. (İstanbul: Kocabalçı Yayınları, 2016), 21-23.

¹⁴ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, 33-35.

kendilerini gösterirler.

Sümer panteonu, *evren üzerine düşünmenin bir sonucudur*. Bu çağın insanları gerçek ya da kurgusal doğa güçleriyle kuşatılmışlardı, bu güçleri ilkin (MÖ 4. binyıl itibarıyla ve olasılıkla 3. binyıl sonlarına kadar) insan-biçimli temsillerle değil somut görünüşleriyle açıklama eğilimindeydiler. Yine de bu açıklamanın tekil ve basit olmadığı belirtilmeli. Güneş-Tanrı gökyüzünde hareket eden ateşten bir toptu ya da somut bedeni olan o ateş topunu her gün uzaktan hareket ettiren metafizik bir güç-zihin-ruhtu. Herhalde kulağa ilk anda geldiği kadar bilinçli bir çabanın ürünü değillerdi bu açıklamalar. Tanrı olarak tarif edilen doğa unsurları arasında MÖ 3. binyılda ırmakların-dağların da geldiği ama sonraki binyılda bu eğilimden vazgeçildiği biliniyor. Doğa güçlerini birbirlerinden ayırmaya yarayan ilk aygıtlar zaten insan-biçimli heykeller değil kolaylıkla kavranabilen simgelerdi. Örneğin erken mühürlerde Ay-Tanrı Nanna'yı tanımlayan simge basit bir hilal tasviri; onun oğlu Adalet Tanrısı Güneş'in simgesi önce *testere* sonra *güneş kursu/diski* idi. İnsan-biçimli heykellerin ortaya çıkışı ile Sümer din adamlarının *panteona bir düzen getirme* çabaları arasında koşutluk vardır. Düzenleme ve onun neden olduğu artış, büyük tanrıların adlarında da görülür. Ad yalnızca kimlik etiketi değildi, her adın anlamı vardı. Bu, sözcüğün - sözcükler bütünü'nün filolojik karşılığı ya da o adın türetilmesi için alışılmadık biçimde bir araya getirilen hecelerden oluşmuş yepyeni bir anlamdı. Bu yöntemle dilin sözcük dağarcığında bulunmayan terimler-adlar türetilirdi. Sümer ve Akkad'dan çok sonraki dönemlere ait Babil baş-tanrısı Marduk'un 50 farklı adı vardı ve tabii bunlar tanrının çoğul niteliklerini tanımlamaktaydılar. MÖ 3. binyıl sonuna doğru teolojik kurguda yaşanan temel değişim, din adamlarının panteonu düzenleme çabalarının sonucunda kişileştirilmiş tanrılardan oluşan bir göksel krallığın ortaya çıkması ve oradaki her bir tanrının Mezopotamya'nın birer kenti ile bütünleşmesidir. Bu, her kentin bir tanrıyla özdeşleşmesi; tanrının, onun tapınağının ve kentin bütünü'nün aynı şey olarak algılanması demektir. Tabii aynı kentte başka tanrılara da inanıldı, onlar için de tapınak yapıldı ama kentin sahibi (kralı, hamisi) olan baş-tanrı ile onun tapınağı kenti ve onun yakın çevresini ilgilendiren emeği, besiciliği, tarımı, sanatı, zanaatları gözetmekteydi. Tanrılar insan görünümünü kazanırlarken göksel krallık yeryüzü devletlerini hatırlatan bir hiyerarşiyle tarif edildi ve nihayet tapınaklar kentlerin en sıradan ama aynı zamanda en önemli yapıları olan haneler ile aynı adı taşımaya başladılar: É, yani "ev"¹⁵. Aşağıda aktarılan kozmogonik anlatı, MÖ 3. binyıl sonlarında kent seçkinlerince son hali verilmiş olan ve doğa güçlerinin artık kişileştirilmiş tanrılar haline geldikleri anlatıdır.

"Sümer tanrılarının listesini veren bir tablette 'deniz' ideogramı ile yazılmış olan tanrıça Nammu 'gök ile yere yaşam veren ana' olarak betimlenmiştir. Şu hâlde Sümerler gök ile yeri ilksel denizin yarattığı ürünler olarak kabul ediyorlardı... 1. Başlangıçta ilksel deniz vardı; kökeni veya doğuşu konusunda bir şey söylenmemektedir. Sümerler onu her zaman varmış gibi düşünmüş olabilirler. 2- İlksel deniz, gök ile yerin birliğinden oluşan kozmik dağ vücuda getirdi. 3. Tanrılar insan biçiminde kişileştirildiğinde, An (gök) eril, Ki (yer) dişildi. Onların birleşmelerinden hava tanrısı Enlil doğdu. 4. Hava-tanrısı Enlil yerden göğü ayırdı ve babası An göğü ele geçirirken, Enlil annesi Ki'yi, yeri, ele geçirdi. Enlil ile annesi Ki'nin birleşmesi - tarihsel devirlerde Ninmah, 'yüce kraliçe'; Ninhursag, '(kozmetik) dağın kraliçesi'; Nintu, 'doğurgan kraliçe' gibi çeşitli adlar verilen tanrıçayla özdeşleştirilmiş olabilir - evrenin düzenlenmesini, insanın yaratılışı ve uygarlığın kuruluşunu başlattı"¹⁶.

1.1. Sümerce DİNGİR ("Tanrı") Sözcüğünün Geniş Anlamı

Sümer dilinde *LİL* sözcüğü "rüzgâr, hava, soluk-nefes, ruh" anlamlarına gelir; hatta bunların hepsini içine alarak günümüzdeki *atmosfer* terimini karşılar. *EN* de *efendi* demek olduğundan Enlil'in adı en kapsayıcı biçimde "atmosferin efendisi" anlamını verir. Sümer düşünürleri Yaratılışı-Yaşamı "ilksel su" ile başlatarak onun "gök-yer"i doğurduğunu naklederler ama ilksel suyu zaman ve mekânda neyin öncelediği sorusuna girmezler. Sümer dilinde "gök-yer" (*an-ki*), bizim bugün "evren" olarak tanımladığımız kavrama yakındır. "Gök-yer" in ortaya çıkışıyla dört büyük krallık olarak *gök*, *yer*, *deniz*, *hava* doğmuş; bunlar sayesinde *ay*, *güneş*, *gezegenler* belirmiş; onları atmosfer

¹⁵ Wilfred George Lambert, "Ancient Mesopotamian Gods - Superstition, Philosophy, Theology," *Revue de l'histoire des religions* 207, sayı: 2 (1990): 117-127.

¹⁶ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan. (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2020), 82-83.

güçleri (“rüzgâr, fırtına, kasırga”) takip etmiştir. Tabloyu tamamlayan unsurlar, doğaya (ırmak, dağ, ova) ve kültüre ait (kent, devlet, kanal, ark, tarla, çiftlik, kazma, tuğla kalıbı, saban) varlıklardır. Sümer seçkinleri, ülke, kent, tapınak, saray, tarım arazisi, çiftlik gibi olguların insan tasavvurunun ve emeğinin ürünü olduklarının, insan bunları kendi hallerine bıraktığında hiçbirinin varlığını sürdürmeyeceğinin farkındaydılar. S. N. Kramer, Sümer evren ve dünya kavrayışlarının da bu halin yansıması olduğunu düşünür. Kozmos ve doğa unsurları, insana benzeyen daha üstün varlıklarca düzenlenmiş olmalıydılar. Böylece insandan daha kudretli olan görünmez ve ölümsüz güçler *DİNGİR* (tanrı) terimiyle tarif edildiler. Dünyada var olan her şey (tuğla kalıbı, kazma, kanal bile) kaçınılmaz biçimde tanrılarla bağlantılıydı. İnsanlar nasıl *krallıklar* halinde örgütlendilerse, tanrılar arasındaki düzeni kuran bir krallık ve bütün tanrılarının başında da bir baş-tanrı (tanrılarının kralı) vardı; *gök, yer, deniz ve havayı* denetim altında tutan tanrılarının tamamı da kendilerine *Yaratıcı* sıfatı eklenerek panteonun tepesine yerleştirildiler¹⁷.

Kramer'in yorumları Orta ve Modern çağların tektanrıca inançlarının çoktanrıçılıkla ilgili olarak çizdikleri çerçeveye uysa da Kramer tabii panteonu oluşturan tanrılarının kozmosun-doğanın ve insan toplumlarının düzenini kuran olguların simgeleştirilmiş, insan formunda kişiselleştirilmiş-somutlaştırılmış halleri olduğunu farkındaydı. Mitleştirmenin en başındaki hedef olasılıkla dünyanın düzenini simgelerle yansıtmaktı; ama sonraki kuşaklar (hem kitleler hem de seçkinler), bu simgeleri-yansımaları zamanla reel varlıklar olarak algılamaya başladılar.

1.2. Yaratılış Anlatısının “Tatlısu” Merkezli Oluşu

Sümer kozmogonisi-mitolojisinden kozmik, toplumsal-siyasal düzenin oluşumu hususunda nasıl bir sonuç çıkıyor? Öncelikle vurgulamak gerekir ki aynı dönemde vücuda getirilmiş Mısır kozmogonisiyle hem paralellikler hem farklılıklar var. Eski Mısır yaratılış kavrayışında da her şeyin başlangıcı su idi, ama *ilksel deniz* kadar *ilksel toprak parçası* ve *ilksel ışık-ısı* (büyük ölçüde Güneş'e karşılık gelen Yaratıcı) da, potansiyelden aktüele geçerek Yaratılışı başlatan unsurlardı. Yaşam, Mısır kozmogonisinde, su içinde savrulan Yaratıcı-Güneş'in *ilksel toprak* üzerinde sabit durmasıyla başlar; Yaratıcının ilk eserleri *Kuru Hava ile Nem-Yağmur*'dur, onlardan da *Yeryüzü ve Gökyüzü* meydana gelmiştir¹⁸. Sümer kozmogonisinde ise, *ilksel suyun* (Nammu) yerini bugün de yeryüzündeki yaşamı besleyen su (Enki: *Su Tanrısı - Yerin Efendisi*) alırken; An (*Gök*) pasif hale gelmeyi seçmiş, yerin ve göğün hâkimiyetini oğlu (*Hava Tanrısı ve Göğün Efendisi*) Enlil'e bırakmıştır. Mısır kozmogonisinde Yaratıcı-Güneş'in eril Şu (Hava) ile dişi *Tefnut*'un (Yağmur) babası olması gibi, Sümer kozmogonisinde An (*Gök*) ikisi de eril *Enlil* (Hava) ile *Enki*'nin (Su) babasıdır. Adı “Yerin Efendisi” anlamına gelen Enki'nin aynı zamanda *Tatlı Su Tanrısı* oluşu, yeryüzünün düzenini onun kuracağını haber verir gibidir.

Eski Mısırlılar gibi, Sümerler de, *prima materia* (ilk madde) “su”yun nasıl ve ne zaman varlığa geldiğini sorgulamadılar; diğer doğa unsurları için yaptıkları gibi, “ilksel su”yu da tanrı formunda kişileştirdiler ve ona Nammu adını verdiler. Su, onlara göre, yer ile göğün oluşmasını sağlayan ilk madde idi. Yine Mısırlılar gibi, Sümerler de, ilksel sudan dünyanın meydana gelmesi ile krallığın (devletin) ortaya çıkışı arasında bağlantı kurdular.

Neredeyse bütün kozmogonilerde su niçin merkezi role sahip? Din tarihçisi Mircea Eliade, “suyun tüm biçimlerden önce geldiğini ve tüm yaratılış süreçlerinde var olduğunu” saptamıştır.

“Şekilsiz ve gizil olan her şeyin özü, her kozmik tezahürün kaynağı, tüm tohumların kabı olan su, tüm biçimlerin geldiği ve ya kendi ricatları ya da bir afetle geri dönecekleri asli özü simgeler. Başlangıçta vardı ve her kozmik ya da tarihi çevrimin sonunda geri döner; asla tek başına olmasa da her zaman var olacaktır, çünkü su, parçalanmamış birimler halinde bütün biçimlerin gizil olanağını içine alan tohum üreticisidir... Suyu ilgili her bağlantı yeniden oluşumu ifade eder: çünkü öncelikle, ölümü bir ‘yeni doğum’ izler ve ikinci olarak suya sokarak vaftiz etme bereketi artırır, hayatın ve yaratılışın potansiyelini çoğaltır. Başlangıç ayinlerinde ölümden sonra tekrar doğumu sağlar. Başlı başına tüm gizilliği

¹⁷ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character* (Chicago - London: The University of Chicago Press, 1963), 112-115.

¹⁸ Susanne Bickel, *La cosmogonie égyptienne: Avant le Nouvel Empire* (Fribourg: Editions Universitaires Fribourg Suisse, 1994), 63-70.; James P. Allen, *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts* (New Haven: Yale Egyptological Seminar, 1988), 25.

içine aldığı için, su bir hayat simgesi ('canlandırıcı su') haline gelir. Tohumu boldur, toprağı, hayvanları ve kadını döller. Kendi içinde bütün olanakları içerir"¹⁹.

Eliade, kozmogonilerdeki su vurgusunu onun "potansiyel"i temsil etmesine bağlamıştır: "O, kaynak ve kökendir, bütün varoluşların olası kaynağı. ... Su, bütün formların kendinden çıktığı ve ona döneceği tözü simgeler". Sanskritçe metinlerin en ünlülerinden *Mahabharata*'da da şu cümleyi okuruz: "Yaratıcı, insanların yaşamlarını sürdürdürebilmeleri için ilkin suyu meydana getirdi. Su yaşamı zenginleştirir, onun yokluğu her türden bitki ve hayvan için yıkıcıdır". Su, geçmişte olduğu gibi günümüzde de doğa-kültür dikotomisini-ikiliğini aşan bir olgudur; doğadaki diğer canlılar gibi insanın da sürekli olarak suya ihtiyacı vardır, bütün kültürler suya erişimi ve onun nasıl kullanılacağını düzenlemek zorundadırlar. Su denetimi, devlet inşasına katılan ve ona meşruiyet kazandıran temel olgulardan biridir: Sulama kanalları, pek çok uygarlıkta siyasal iktidarın sembelleri arasında başı çeker. Kültürler ve siyasal programlar hiçbir surette doğaya (suya) karşıt biçimde oluşturulamazlar²⁰.

Mısır uygarlığının Nil taşkınıyla gelen bereket (tarımsal artı-ürün) sayesinde olgunlaşması gibi, iki büyük ırmak arasında kurulan (ama dini metinlerinde özellikle Dicle'yi yücelten) Aşağı Mezopotamya kent-devletleri de sulamalı tarımın getirdiği bereketle vücut bulmuşlardır. Varlığını suya borçlu olan bir uygarlığın da, kozmik düzen, doğal düzen ve toplumsal düzen kavrayışının su ile şekillenmesi şaşırtıcı değildir. Nitekim Sümer mitolojisinin baş-tanrısı (*Göğün Efendisi*) Enlil olduğu halde, dünyanın düzenini kuran *Suyun Efendisi* Enki'dir.

1.3. Dünyanın Düzenini Kuran Niçin Tatlı-suyun ve Yeryüzünün Efendisi Enki?

Bütün büyük tanrıları doğurmuş olan ilksel ana Nammu, tanrılar için hizmetkârlar yaratma görevini oğlu Enki'ye vermişti. Dünya düzenini kuran, insanların, diğer canlıların ve nesnelere yazgıları (doğaları-işlevleri) üzerinde söz sahibi olan Enki, bu görev için mükemmel tercihtir²¹. Mitsel anlatılarda insanın *tanrıların hizmetlerini görmek için* yaratıldığı söylene de, gerçek tam tersi olmalıdır: aslında doğa güçlerinin kişileştirilmiş-tanrılaştırılmış formları olan bütün unsurların işlevi, siyasal-toplumsal örgütlenmeyi, özelde kent-devleti meşrulaştırmaktır.

MÖ 21-18. yüzyıllar arasına tarihlenen²². *Sümer Kral Listesi*'ne göre, Sümer uygarlığının en erken merkezi *Suyun Efendisi Enki*'nin tapınağı Abzû'nun bulunduğu Eridu yerleşimiydi. Mezopotamya'da çağlar boyunca "en eski kent, kutsal bir yer ve yaratılışın merkezi" olarak algılanan Eridu gerçekte "tarihin hiçbir döneminde siyasal bir güç merkezi olmadı. Ekonomik ya da stratejik olarak fazla önem taşıymıyordu". Sembol ve kutsal öneme sahip Eridu, "Mezopotamya'nın dünyanın başlangıcıyla bağlantısını temsil etmekteydi. ... Eridu'daki doğal görünüm -özellikle zengin tatlı su kaynağı ve çöl ortasında oluşmuş bir tür lagün- kutsallığın sembelleri olarak kabul ediliyordu"²³.

Sümerce Abzû, Akkadça Apsû, Enki'nin tapınağı olmanın ötesinde, yeryüzündeki ırmak-göl sularının beslediği tatlı su kaynağı idi²⁴. "Apsu hem soyut tanımlı doğal bir olgu hem de kişileştirilmiş bir varlık olarak algılanmaktaydı. Dolayısıyla Apsu bir yandan yeraltı sularının bereketini ve ıslak çamurun yaratıcı potansiyelini temsil ederken mitolojik anlatımlarda bir kişilik olarak ortaya çıkar. Eridu Kozmogonisi adı verilen metinlerde evren tatlı ve tuzlu suların karışmasıyla meydana gelir ve bu suları da sırasıyla Apsu ve Tiamat temsil eder"²⁵. Abzû terimi, Sümer kozmogonisinin erken devirlerinde bereketli tatlı suları, sazlıkları ve bataklıkları temsil ederken sonraları bu unsurların kişileştirilmiş-tanrılaştırılmış formu olarak algılanacak ama zamanla özerkliğini yitirip *Enki'nin* mütemmim cüzü

¹⁹ Aktaran; Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 11.

²⁰ Terje Tvedt and Terje Oestigaard, "A History of the Ideas of Water: Deconstructing Nature and Constructing Society" in *A History of Water - Series II, Volume 1: Ideas of Water from Ancient Societies to the Modern World*, eds. T. Tvedt ve T. Oestigaard (London: I. B. Tauris, 2010), 1, 3-5, 10-11.

²¹ Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, çev. Hamide Koyukan. (İstanbul: Kabalcı, 2016), 69-71.

²² Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü, *Sümer Kral Destanları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), viii.

²³ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 54.

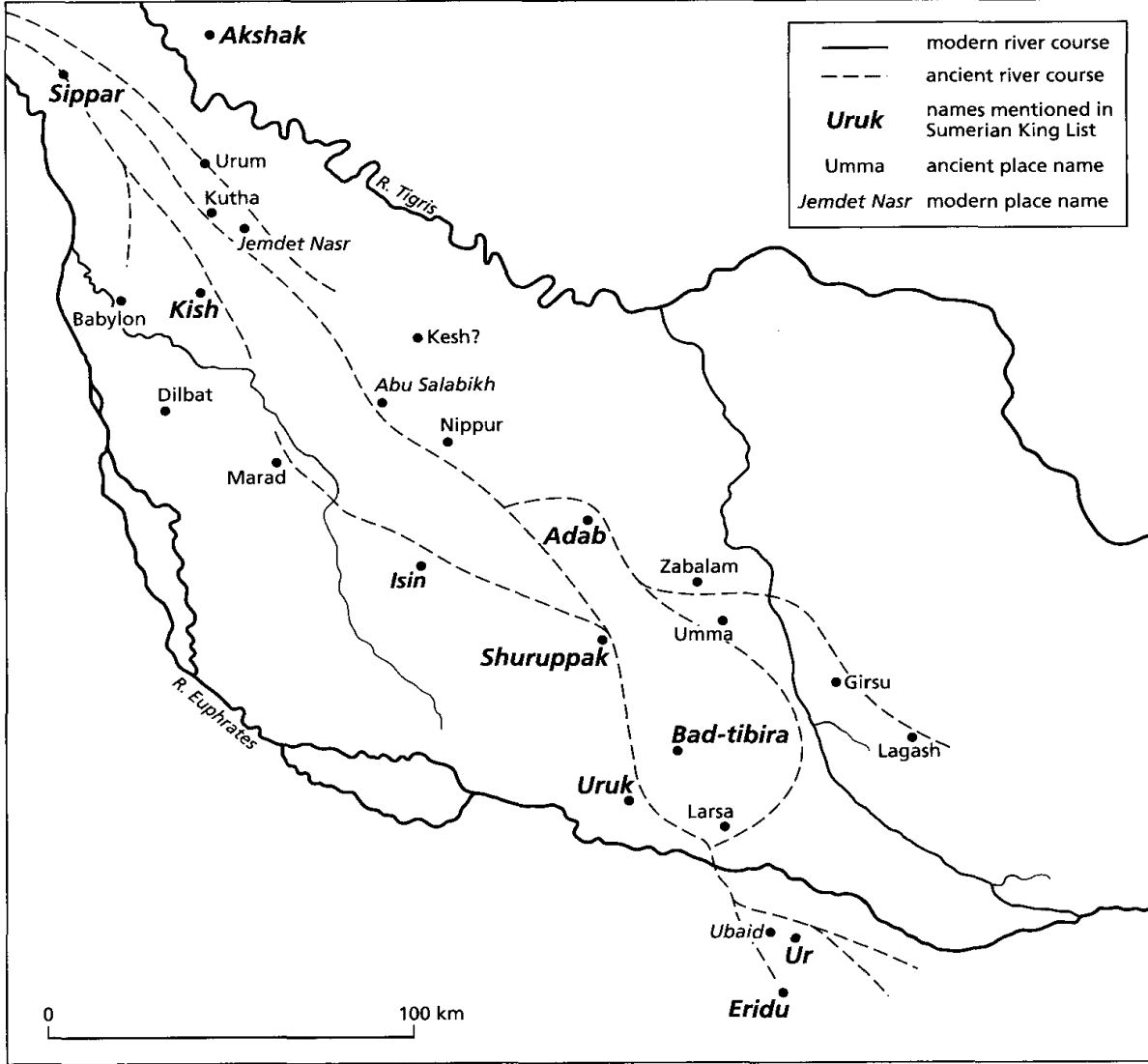
²⁴ Adalı ve Görgü, *Sümer Kral Destanları*, xiii.

²⁵ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 43.

(uzantısı) haline gelecekti. Abzû örneği bize Sümer kültürel seçkinlerinin birkaç yüzyıla sığan kısa bir zaman diliminde doğa güçlerini nasıl metafiziğin konusuna dönüştürebildiklerini ve (siyasal işlevlerini kavradıkça) doğa gibi toplumu da bu çerçeveye sıkıştırma eğilimlerinin nasıl rutinleştiğini göstermektedir.

“[Enki/Ea], Apsu'ya büyü yaparak onun derin bir uykuya dalmasını sağlar. Bu büyüün amacı Apsu'yu yer altına hapsedektir. Bunun sonucunda Apsu sadece bir yer adına dönüşür. ... [Ea] *Apsu'nun derinliklerini* mesken tutar. Artık Ea üstün zekâsıyla daha da güçlenmiş, Apsu'nun özelliklerini ve işlevlerini üstlenmiştir.”²⁶

Harita: Erken Hanedanlar Dönemi'nde Aşağı Mezopotamya Kent-Devletleri²⁷

Aşağı Mezopotamya'nın can damarı alüvyonlu vadiler-ovalar ve bataklıklardı. Bu nedenle bölge halkının yararlanabilecekleri doğal kaynakların başında kil ve saz-kamış geliyordu²⁸. Mezopotamyalılar, metal ve her türden taş için dışa bağımlıydılar. Aslında bu yoksunluk bile dış ticaretin gelişmesini sağladığından bölge için bir koza dönüşebilmiştir. *Sazlıkların Efendisi* ise Enki/Ea'dır ve o yeryüzünün düzenini kurduğu gibi onu denetimi altında da tutan tanrıdır. Uygarlığın - kentin - devletin doğumu için gerekli kurumsal güçler Enki'nin elinde bulunduğu için yersel kralıkları yöneten seçkinlerin onu taklit ettikleri, bu sayede ülkeleri ve uyrukları üzerinde denetim kurdukları söylenebilir. Bu mantıkla devlet, Enki'nin Abzû'yu ehlileştirip onun özerkliğine son vermesi gibi, ülkesinin doğal unsurlarını

²⁶ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 44.

²⁷ Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC* (Malden: Blackwell, 2007) 46.

²⁸ Lambert, "Ancient Mesopotamian Gods - Superstition, Philosophy, Theology," 116.

(ırmakları-suyollarını, tarımı, besiciliği), insan toplumlarını ve zanaatları kendine bağımlı kılıp düzen kurabilen gücün adıdır.

Enki, *zanaatların tanrısı* olması dolayısıyla tanrılar ile yeryüzü, göksel krallık ile yersel krallık (kutsal ile siyasal) arasındaki bağlantıyı kurmaya en layık adaydır. “Enki hem pratik hem de dinsel yapıda bir bilgelige sahipti ve bu, yaratıcılığa son derece uygundu. O, dericiler, çamaşırcılar, saz kesiciler, berberler, dokumacılar, yapı ustaları, demirciler, çömlekçiler, sulama teknisyenleri, bahçıvanlar, keçi çobanları, sağaltıcılar, kâhinler, ağıtçı rahipler, müzisyenler ve yazıcılar gibi çeşitli meslek gruplarının tanrısıydı. Mitolojik öykülerde, Enki, çözümlenemez gibi görünen her türlü sorunun çaresini buluyordu”²⁹. Enki’nin zanaatlarla bu denli bağlantılı oluşu, onun Sümer’in ilk kenti sayılan Eridu üzerinden kentin, devletin ve bunlarla bir bütün oluşturan toplumsal iş bölümünün de koruyucu tanrısı olmasını sağlıyordu.

Sümer seçkinleri için Eridu yerleşimi, oranın koruyucu tanrısı Enki ve yerleşim merkezi Abzû, kralları insan-üstüleştirme için mükemmel araçlardı. Sümer Kral Listesi’ne göre, en erken Sümer kenti (aslında bir ön-kent) olan Eridu’nun ilk kralı Alulim burada 28 800, ikinci kral Alalar 36 000 yıl hüküm sürmüştü. Eridu kenti ve krallık, bu mitolojik anlatıyla *Bilgelik Tanrısı - Siyasal Kurumların Efendisi* Enki üzerinden ilksel su Nammu’ya bağlanmış oluyordu. Sümerlerde Nammu terimi aynı zamanda doğa yasalarını tarif etmekteydi³⁰. Nammu, “bazı söylencelerde Enki’nin annesi ve ‘büyük tanrılar doğurduğu’ söylenen ana tanrıçadır. Nammu ve kadim sular, bir erkeğe gereksinim duymadan kendiliklerinden doğuran unsurlardır”³¹.

Sümer yaratılış anlatısının başında insandan söz edilmez, insanın yaratılışına kadar dünyanın tek sakinleri *tanrılardır*³². Buradaki *tanrılar* ifadesini doğa güçleri, yani Dağ, Hava, Su-Yağmur biçiminde anlamak daha doğru olur. İnsanın yaratılışı ve bunun faili konusu daha belirsizdir. Bazı anlatılara göre, “ilk insanlar topraktan bitkiler gibi çıkmıştı ve kazmayla sert toprağı kıran Enlil’di; böylece aşağıda gelişen ilk insanlar toprağın üstünde *boy verebilmişlerdi*”³³. *Kazma’nın Yaratılışı* adlı mite göre de insanı var eden yine Efendi - Baba - Tanrıların Kralı Enlil’di. “Çamurdan insanın başını biçimledi, Enlil’in önünde o (insan?) ülkesini *kapladı*”³⁴. *Enki ve Ninmah* mitine bakılırsa, eksikli de olsa ilk insan örneklerini yaratan ve onlara yazgılarını bahşeden tanrılar Enki ile Ninmah/Ninhursag idiler. Dünyanın Düzenini kuran Enki’nin insanın da yaratıcısı olması şaşırtıcı görünmezdi. Eski Ahit’teki tufan öyküsünün ilk örneği de Sümerlere aittir ve Sümer anlatısında insanı tufandan kurtaran tanrı Enki’dir³⁵: “Enki, dindar, tanrı korkusu olan alçakgönüllü kral Ziusudra’ya tanrılar korkunç kararını bildirir ve çok büyük bir gemi yapıp kendisini kurtarmasını salık verir”³⁶.

2. Tatlı Su Tanrısı - Yeryüzünün Efendisi Enki’nin Dünya Düzenini Kurması: Canlıların Doğaları-Yazgıları Gibi Siyasal Kurumlar da, “Dünya Düzeni” Kurulurken Belirlenmişlerdir

“Enki ve İnanna: Yeryüzünün ve Kültürel Süreçlerinin Düzenlenmesi” ya da kısaca “Enki ve Dünya Düzeni” adıyla tanımlanan mite dair eldeki kayıtlar MÖ 2000 sonrasına aittir. Ancak en eski versiyonun bu kadar geç bir döneme tarihleniyor oluşu mitin MÖ 3. binyılda var olmadığı anlamına gelmez. Enki, Sümer kentlerinin en eskisi Uruk’tan da önce, 5. binyıl sonu - 4. binyıl başında Aşağı Mezopotamya’nın köy boyutlarını aşan ilk büyük yerleşimi Eridu’nun baş-tanrısıdır. Uygarlığın ve Sümer panteonunun belirlediği merkezlerin başında geldiğine göre, Enki’yi *dünya düzeninin kurucusu* olarak aktaran mitin doğum yeri de herhalde Eridu yerleşimi idi. O halde mit çok büyük

²⁹ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 46.

³⁰ Wasilewska, *Creation Stories of the Middle East*, 45-47, 77.

³¹ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 44.

³² Wasilewska, *Creation Stories of the Middle East*, 77.

³³ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 17, dn. 17.

³⁴ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 103.

³⁵ Wasilewska, *Creation Stories of the Middle East*, 78.

³⁶ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 174.

olasılıkla *Erken Hanedanlar Dönemi*'nde zaten biliniyordu.

2.1. Dünya Düzeni Mitinde Yaratılışla Eş-Zamanlı (Ebedi ya da Tarih-Üstü) Olarak Tarif Edilen Kurumlar-Meslekler ve Yazgılar

Mit, Enki övgüsüyle başlar, Enki'nin Sümer dünyasını nasıl örgütlediğini anlatır ve nihayet aşk-duygu-bereket-doğurganlık-savaş tanrıçası (Venüs gezegeninin kişiselleştirilmiş hali) İnanna'nın Enki eliyle kurulmuş düzene muhalefet etmesi ile tamamlanır. Mitin Enki'yi övdüğü başlangıç bölümünde, çağdaş dillere çevrilmesi çok zor iki kavramla tanışırız: ME, NAM.TAR. ME terimi, *makamları-kurumları meşru kılan otorite, uygarlık unsurlarının temelinde bulunan tanrısal plan-düşünce-güç, uygarlığın temel yasaları-kurumları* gibi anlamlara gelir. ME, öz, *biçim-form, görünümlü, simge, işlev, etkinlik, makam-görev-meslek, sorumluluk, ideal norm, sanat ve zanaat, bir tanrının gücünün yayıldığı alan, tanrısal karar, kehanet, kült, gücü mümkün kılan potansiyel* olarak da çevrilebilir. Bazı uzmanların "olmak" fiilinden türetildiğini öne sürdükleri ME, (Tanrı, kent, tapınak dâhil) her varlığa ve kuruma içkin olan şey (doğuştan gelen öz, tanrısal buyrukla şekillenen öz, her şeye içkin olan tanrı-kaynaklı öz, varlığın olmak zorunda olduğu şey), Yaratılış anında An (Gök) ile birlikte ve onun denetiminde oluşmuştu. Enlil Panteonun baş-tanrısı olunca, ME'leri ve NAMTAR'ı (*yazgıları belirleme gücünü*) kardeşi Enki'ye devretmişti. Böylece Enki, *Sümer'in refahı için makamları-görevleri-kurumları tayin etme, yazgıları belirleme yetkisine* sahip tanrı olarak uygarlık-devlet kurumlarının sürekliliğini garanti eden güç haline gelmişti³⁷. ME'lerin ebedi kurumlar olmaları, akla bunların Platoncu *ideal*lara ya da Aristotelesçi *form*lara benzer bir kavramlaştırmanın ürünü olduklarını getirir.

"ME, dünya düzeninin sağlanmasında vazgeçilmez olan kurumların, sosyal davranışların, duyguların ve yönetim tarzlarının tümünü ifade etmek için Sümerlerin kullandığı bir terim. ME, Eridu ve Enki'nin mülkiyetindedir"³⁸. Mitolojik anlatılar izlenirse, Mezopotamya'nın ilk uygarlığı ME'ler sayesinde Enki'nin kenti Eridu'da doğmuş ama Uruk'un Tanrıçası İnanna Enki'nin sarhoş olduğu bir anda ME'leri çalmış, onları kendi kentine götürüp Uruk'u Sümer uygarlığının merkezi yapmıştır³⁹. Çoğu mitolojik anlatıda İnanna'nın yıkıcı yönüne vurgu yapıldığı halde, bu öyküdeki Savaş Tanrıçası, Uruk için ME'leri ele geçiren ve onu bir uygarlık merkezine dönüştüren kurucu bir figür, hatta bir Prometheus olarak resmedilmiştir.

"[Enki, vezirinden İnanna onuruna] bir karşılama töreni ve şölen düzenlemesini ister. Şölende tüm tanrılar çok fazla bira içerler. Enki derin bir uykuya dalar ve İnanna bu fırsattan yararlanarak baha biçilmez ME'yi tekneye yükleyip denize açılır. Enki ayıldığında olup bitenin farkına varır ve ME'yi yeniden ele geçirmek için sihir gücünü kullanır. İnanna peşine düşen iblislerden kurtulmayı ve sağ salım Uruk'a ulaşmayı başarır. ... Anlaşılan üçüncü bir tanrı araya girerek İnanna ile Enki'nin uzlaşmasını sağlıyor. ... ME'yi Apsu'nun derinliklerinden çekip alan İnanna sadece gücünü pekiştirmekle kalmaz, insanlar için birtakım yasalar koyar. ... Öykü ayrıca İnanna'nın müdahalesi sonucu bunların dünyada kalıcı olduklarını göstermektedir"⁴⁰.

"Ahşap işçiliği, metal işçiliği, yazı, alet yapımı, deri işçiliği, ... sepet örme sanatlarını, Kutsal İnanna aldı onları"⁴¹. Bunlar, açık biçimde, besin üretimiyle yetinen köyün yerine geçecek olan kentin düzeninin ancak zanaatlar-iş bölümü sayesinde kurulabileceğini gösteren pasajlardır. *Olmak* fiilinden türeyen, uygarlıkların temelindeki kozmik yasaları-kurumları ve soyut gücü vurgulayan ME⁴², bir ölçüde Eski Mısır'ın *Maat* (düzen, adalet, hakikat) ve Eski Hin-

³⁷ Barbara Böck, "Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia: The Sumerian Myth Enki and the World Order" in *Narrating the Beginnings*, eds. Alberto Bernabé Pajares and Raquel Martín Hernández (Wiesbaden: Springer VS, 2021), 25-26.; Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia* (New York: Facts On File, 2003), 115.; Richard E. Averbeck, "Myth, Ritual, and Order in 'Enki and the World Order,'" *Journal of the American Oriental Society* 123, sayı: 4 (2003): 761.; John Alan Halloran, *Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language* (Los Angeles: Logogram Publishing, 2006), 171.; Jacob Klein, "The Sumerian me as a Concrete Object", *Altorientalische Forschungen* 24, sayı: 2 (1997): 211.

³⁸ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 46.

³⁹ Jane R. McIntosh, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005), 211.

⁴⁰ Leick, *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, 47.

⁴¹ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 124.

⁴² Benjamin R. Foster, "Mesopotamia" in *A Handbook of Ancient Religions*, ed. John R. Hinnells (New York: Cambridge University Press, 2007), 180.

distan'ın *dharma* (düzen, adalet, bilgelik, erdem, ahlak, bilinç) kavramlarını çağrıştırmış⁴³.

Kramer, ME terimini evrenin ve insan toplumlarının düzenini kuran (Sümer uygarlığının temel taşlarını oluşturan) güvenilir-evrensel-değiştirilemez-tanrısal yasalar, normlar, kurallar, kurumlar ve düzenlemeler olarak çevirir. ME, güçlerin, görevlerin, normların ve standartların, kurallar ve düzenlemelerin temel-değiştirilemez-kapsamlı sınıflandırmasıdır⁴⁴. O, “yaratılan tanrıların planlarına göre sonsuza dek işleyecek biçimde her bir kozmik varlık ve kültürel görüngü için kararlaştırılmış kurallar-düzenlemeler kümesi”dir⁴⁵.

İnanna ve Enki: ME'lerin (Uygarlık Sanatlarının) Eridu'dan Uruk'a Aktarılması adı verilen mit sayesinde ME'lerin uygarlık sanatları anlamına geldiği anlaşılıyor. Buna göre, “Uruk'un koruyucu tanrısı İnanna, ME'leri sarhoş Enki'nin elinden alır ve bunları, kentten eski büyüklüğüne kavuşmasını kutlayan kralları, yüksek rahipleri ve yurttaşları tarafından coşkuyla karşılandığı Uruk'a kaçıtır”. Zira “Sümer uygarlığının merkezi olarak üstünlük ve yüceliği ele geçirme ya da tekrar elde etme arayışında olan bir Sümer kenti, iyi ya da kötü herhangi bir yoldan bu ME'leri Enki'den almak zorundaydı”⁴⁶. O halde ME'ler, kent-devletlerin kuruluşunu mümkün kılan, hatta bunların birini komşu kentlerin hepsinin üstüne çıkararak *kural-kurum-meslek-işlevler bütünüdürler*. Aynı mitte *uygarlık sanatları* olarak tarif edilen *tanrısal yasa-kural ve kurumların* listesi verilir. Mit yazarı, metnin 4 ayrı yerinde 100'den fazla ME'yi tek tek saymışsa da bunların yalnızca 68'inin hangi kuruma-mesleğe-işleve karşılık geldiği açıktır.

İnanna ve Enki mitinde, *Bolluğun-Bilgeliğin-Kararların-Yazgıların Efendisi Enki*, ME'leri bir araya getiren Sümer Panteonu'nun baş-tanrısı Enlil olduğunu belirtir:

“Yüce ağabeyim, bütün ülkelerin hükümdarı, bütün ME'leri bir araya topladı, benim ellerime koydu ME'leri. Enlil'in evi Ekur'dan [onun tapınağından] Apsû'ya [kendi tapınağına], Eridu'ya, taşıdım güzel sanatları ve zanaatları. ... Ben Kral An'ın yanında, An'ın kürsüsünde, adalet getireyim. ... Enlil'in yanında yazgıları belirleyenim”⁴⁷.

Yazgıları (NAM) belirleyen ve uygarlığın doğuşunu mümkün kılan makamları-meslekleri-kurumları-kuralları (ME'ler) gözetilen Enki'nin aynı zamanda *adalet getiren* olması, ME ve NAM terimlerinin birlikte kullanıldıklarında Eski Mısır'da Düzen-Adalet-Hakikate karşılık gelen *Maat*'a yakın bir anlam taşıdığını gösterir.

Kramer'in listelediği ME'ler büyük ölçüde siyasal-dini kurumlara, mevkilere, dogmalara, ayin süreçlerine, zihinsel-duygusal tutumlara karşılık gelir. Bunların hepsi insan toplumlarının (özel olarak uygar toplumların) günlük yaşamlarını belirleyen-şekillendiren kültürel-siyasal kurumlar-olgulardır. Listeyi oluşturan unsurların ilk anda birbirlerinden bağlantısız görünmesi modern insan zihnini şaşırtabilir. 1- Efendilik-prenslik, 2- tanrılık, 3- yüce ve sonsuz taç, 4- krallık tahtı, 5- yüce kraliyet asası, 6- yüce alametler, 7- yüce tapınak, 8- çobanlık, 9- krallık, 10- uzun ömürlü hanımlık, 11- tanrısal hanımlık (rahibelik?), 12-13-14- rahiplik, 15- hakikat, 16- ölümler diyarına iniş, 17- ölümler dünyasından çıkış, 18-19-20- hadımlık ve çift-cinsiyetlilik, 21- savaş sancağı, 22- taşkın-tufan, 23- silahlar, 24- cinsel birleşme, 25- fahişelik, 26- yasa-hukuk, 27- iftira-hakaret, 28- sanat, 29- tapınağın kült odası, 30- göğün hizmetkârları (tapınak köleliği ya da fahişeliği), 31- müzik aleti *gusilim*, 32- müzik, 33- yaşlılık, 34- kahramanlık, 35- toplumsal ve/veya siyasal iktidar, 36- kin - düşmanlık, 37- açık sözlülük, 38- kentlerin yıkılışı, 39- ağıt, 40- gönül hoşluğu, 41- yalan-yanlış, 42- metal işçiliği, 47- yazıcılık, 48- demircilik, 49- dericilik, 50- inşaatçılık, 51- sepetçilik, 52- bilgelik, 53- dikkat, 54- kutsal arınma, 55- korku, 56- şiddet, 57- anlaşmazlık, 58- barış-huzur, 59- yorgunluk, 60- zafer,

⁴³ David Leeming, *The Oxford Companion to World Mythology* (New York: Oxford University Press, 2005), 255.; Albert M. Wolters, “Creation Order: A Historical Look at Our Heritage” in *An Ethos of Compassion and the Integrity of Creation*, eds. Brian J. Walsh, Hendrik Hart ve Robert E. VanderVennen (Lanham: University Press of America, 1995), 34.

⁴⁴ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 9, 97, 126.; Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 20, 127.

⁴⁵ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, 108-109.

⁴⁶ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 126.

⁴⁷ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 89, 91-92.

61- danışmanlık-tavsiye, 62- sıkıntılı yürek, 63- yargılama, 64- karar, 65-66-67-68- müzik aletleri⁴⁸...

Listeyi eklemelerle 94'e kadar çıkarmak mümkün: ayaklanma, iyi olma sanatı, yolculuk, güvenli oturma yeri, marangozluk, bakırcılık, besleyen kalem, sıcak kömür, ağıl, şaşkınlık, umutsuzluk, ateşin tutuşması, ateşin söndürülmesi, yorgun kol, birleşik aile, yavrulama vb⁴⁹. Ama eklemelerle de tablo değişmez. Sayılan ME'ler, genelde geçimle, insan toplumlarının toplumsal-kültürel-siyasal örgütlenmesiyle ve özel olarak da kentlerdeki karmaşık işbölümüyle (mesleklerle) ilgililer. İlk örneği Sümerce olan tufan söylencesinde de sular çekildikten sonra dünya düzenin yeniden kurulması yine ME'ler sayesinde olacaktır.

Terimlerin bir kısmı, yerleşik (köylü ya da kentli) ve yarı-göçebe (çoban) insan toplumları içindeki iş bölümüne - uzmanlaşmaya vurgu yapıyor. Çoban ve çiftçi toplumlar, kentliler kadar farklılaşmış mesleklere sahip değillerdir. Küçük nüfuslu iki toplum da aslen besin üretimine (tarıma ve/veya besiciliğe) odaklandıkları için, eşitlikçi toplumsal örgütlenme ve geçim ekonomisi üzerinde yükselirler. Ancak *ME listesi*, köylü ve çoban toplumdan ziyade erken kentli toplumu yansıtan meslekleri-makamları, kurumları, durumları, ilişki biçimlerini yansıtan terimlerden oluşur, yani büyük ölçüde uygarlığı kuran unsurların listesidir. Köylülükten uygar-kentli-devletli topluma geçişin ilk üç koşulu, besin üretimi dışındaki mesleklerin, bu sayede de iş bölümü ile uzmanlaşmanın ve siyasal-dini seçkinlerin ortaya çıkışıdır ki bu listede üç koşulun da varlığını haber veren terimler sıralanmıştır. Özetle, ME'ler gerçekten uygarlık ile örtüşen olgulardır ve listenin en başında siyasal ve dini terimlerin çokça zikredilmesinden de anlaşılacağı gibi, uygarlık, dini kurumsallaşma ve devletleşme ile aynı anlama gelmektedir.

ME'ler ve yazgılar konusunda en kapsamlı çalışmanın sahibi Yvonne Rosengarten'dir. Onun 1977'de yayımlanan kitabı, "Sümer ve Kutsal: Reçete-İlaçlar (ME), Tanrılar ve Yazgılar" adını taşır. Rosengarten'e göre, ME'lerin aktifleşmeleri (gizilden edimsele - potansiyelden aktüle geçmeleri) için (heykelin heykeltıraşın planlamasının ve çabasının ürünü olması gibi) tanrıların müdahalesi gerekir. Onun ME'lerin bütünü "reçete" (ve tekil hallerini birer "ilaç") olarak tanımlaması, ME'lerden sorumlu tanrıların hekim rolü üstlendikleri anlamına gelir. Reçeteye ihtiyacı olanlar, orada listelenen ilaçları kullanmadıkça sağlıktan ve onu mümkün kılan düzenden (yazgılarından) mahrum kalacak ikincil tanrılar, insan toplumları, kentler-binalar ve bitkiler dâhil diğer canlılardır. Fransız Sümerolog ME'lerin Platon'un idealarından farklı bir kategoriye karşılık geldiklerini ifade eder ama ona göre Platon gibi Sümer mit yazarlarının kaleminde de İyi Hakikat ile birleşerek Varlığı ortaya çıkarmıştır. ME'ler bir bütün halinde *Dünya Düzenini* ya da *Olası En İyiyi* kuran unsurlardır. Oluş halindeki ilksel dünyanın düzene girmesi ancak ME'ler aracılığıyla olur ama düzenin yine de bozulma olasılığı vardır, bu nedenle ME'lerin sürekli tanrısal denetim altında bulunmaları gerekir⁵⁰.

Platon'da Zanaatkâr Tanrı Demiourgos dünyayı idealara bakarak var etmişti. Sümerlerde de, tanrılar, dünyanın düzeni-istikrarı için ME'leri gözeten özverili varlıklardı. Bu özelliklerinden dolayı Sümer tanrıları için "kozmetik memurlar" yakıştırmaları dahi yapılmıştır. Tanrıların hareket alanlarını sınırlayanlar da ME'lerdir: Onlar var olmasalardı tanrılar dünyası uyum ve düzenden mahrum kalırdı. "Gücün ve düzenin kaynağı" olan ME'lere dair günümüzdeki bütün tanımlama girişimleri, onların dünya için gerekli unsurlar olduklarının altını çizerekler. Y. Rosengarten'in onları *reçete* olarak tanımlaması gibi, R. Jestin de ME'lerin "gereklilikler" olduğunu söyler, G. Castellino'ya göre ise onlar arketiplerdir, varlıkların var oluş nedenidirler. Landsberger ME'leri *işlevler* olarak tarif eder ve tanrısal eylemin dinamizmini onlarda görür. ME'leri çağdaş dillerde tanımlamak zor ise de, Sümerologların üzerinde uzlaştıkları nokta onların tanrılardan bağımsız kategoriler olduklarıdır⁵¹; ME'ler bu özellikleriyle idealara benzerler ve aynı onlar gibi

⁴⁸ Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*, 114-116, 160.; Samuel Noah Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze. (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002), 152-154, 157.

⁴⁹ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 136-138.

⁵⁰ Yvonne Rosengarten, *Sumer et le sacré: Le jeu des Prescriptions (m e), des dieux, et des destins* (Paris: Éditions E. de Boccard, 1977), 14, 214-216.

⁵¹ Madeleine David, "L'ordre du monde selon la théologie sumérienne d'après des recherches nouvelles," *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 171, sayı: 2 (1981) : 221, 223, 227.

siyasal-toplumsal olguların (devlet, kent, meslekler...) zamanlar-üstü olduklarını varsayarlar.

ME'ler, onlara sahip olanlara "ayrıcılık ve güç" verirler. Jean Bottéro, bu nedenle ME'leri tanrıların düzenleyip insanlara aktarabildikleri (yazgılarla bağlantılı) *gizemli birer miras* olarak değerlendirir. Ona göre, ME'ler hem kültürel hem doğal nesnelere özü ya da doğasıdır; ME, nesnelere vücut bulmalarına, onları diğerlerinden ayırt etmeye ve özgün yönlerini öne çıkarıp tanımlamaya olanak tanıyan hal-durum ve gücün adıdır. Bu yüzden Bottéro ME'leri *sırlar-güçler-teknikler* olarak tarif etmiştir⁵². O halde, Alman Asurolog Adam Falkenstein'in ME'lere dair "ilahi güçler (*göttliche Kräfte*)" çevirisi doğruya yakın çevirilerden biridir. Antoine Cavigneaux ise, ME'nin "kendilik" (nesneyi özgün-eşsiz kılan nitelik) üzerinden tanımlanması gerektiğini belirtir: ME *nesnenin özü, yaşam enerjisi, yani ta kendisidir*⁵³. İki yorum da açıkçası *ME-idea paralelliğini* güçlendiren yorumlardır.

2.2. "Kozmogoniler Yaşamı Yansıtırlar": "Enki'nin Kurduğu Dünya Düzeni, Gerçekte Sümer Ülkesinin ve Onun Komşularının Düzenidir"

Enki ve Dünya Düzeni adlı mitolojik anlatıda dünya düzeni denen şey gerçekte Sümer kentlerinin ve onların komşularının düzeniydi. Mısır mitolojik metinlerinde de "dünya" denince anlaşılın, İki Ülke olarak adlandırılan Yukarı ve Aşağı Mısır idi. Enki'ye dair mitin başlarında, Enki'nin Aşağı Mezopotamya ile ticaret ortağı ya da bu ticaretin aracısı olan üç ülkeye düzen ve refah getirdiği aktarılır. Bu ülkeler, *Meluhha* (İndus Vadisi kentleri), *Magan* ya da *Makkan* (Umman), *Dilmun* ya da *Tilmun*'dur (Bahreyn adaları ile onların biraz kuzeyindeki Tarut Adası). Enki, doğudaki iki komşu (ama düşman) ülkeler olan Elam ile Marhaşi'yi de unutmamıştır. Bunlar, büyük olasılıkla bugünkü İran'ın batısı ile en güneyine karşılık gelen bölgelerdi. Peki, Enki'nin müdahalesiyle ne oldu bu ülkelere? Meluhha, zengin bir hayvan-bitki örtüsüyle donatıldı, toprakları çeşitli metalleri barındırır oldu. Zikredilen hayvanların, bitkilerin ve metallerin Sümer seçkinlerinin talep ettikleri türler (savaşlarda kargı işlevi gören bambu, taht yapımında kullanılan Hint gül ağacı, ağır yükleri taşıyabilen ve savaşlarda yararlanılan filler, tavuk, güzel tüylü tavus-kuşu, gümüş ve bakır) olması son derece doğaldır. Mitin çizdiği İndus manzarası, Sümerlerin o bölgeden talep ettikleri mallarla bağlantılı bir manzaradır. Makkan, yani Umman, Sümer'e bakır gönderen bir ülke olduğu için mite dâhil edilmiş olmalıdır. Tilmun, yani Bahreyn ise, kuşkusuz İndus ile yürütülen ticaretteki aracı işlevinden dolayı mite konu olmuştu. Mite göre, Enki bu ülkeyi gözetmesi için kızı Ninsikil'i (Temiz Hanım) görevlendirmişti. "Lagünleri prenlere yaraşır kutsal alanlara böldü. Dilmun onun balığını yer. Hurma ağaçlarını verimli tarlalarına ayırdı. Dilmun onların hurmalarını yer". Enki, göçebe-çoban (kenti olmayan, evi olmayan) Mardu/Martu halkına da sığır bağışlamıştı⁵⁴.

Martu göçebe-çoban yaşam biçimini benimsemiş olsa da herhalde Sümer'e akın düzenleyen tehditkâr bir halk değildi ki mitte ondan düşman olarak söz edilmez. Ama Elam ve Marhaşi'nin Sümer'in düşmanları olduğu açıktır. İşte bu nedenle Sümer kralları iki ülkeye saldırmaya davet edilirler; oradan yağma ile elde edilecek gümüşün, lapis lazuli taşının ve hububatın meşru olduğu, bunların büyük tanrı Enlil'in kenti Nippur'a getirilmesi gerektiği belirtilir⁵⁵.

Enki, (aşağıda görüleceği gibi) Sümer kentleri kadar, Sümerlerle ticari ilişkilerinin yoğun olduğu anlaşılın Meluhha'ya (İndus'a) da ME'leri (uygarlık sanatlarını) hediye etmiştir⁵⁶. Bu pasaj bize Sümer'in ticari partneri olan İndus Havzası kentlerinin de karmaşık iş bölümüne (kent tipi örgütlenmeye ve çok sayıda zanaat ile mesleğe) sahip olduklarını, Sümerlerin tam bu nedenle onları kendilerine benzer gördüklerini açığa vurur. Mitte genel olarak krallık-devlete dair söylenenler ise, Sümerlerin somut-yersel devletlerden önce de yere inmeyi bekleyen ebedi bir dev-

⁵² Jean Bottéro et Samuel Noah Kramer, *Lorsque les dieux faisaient l'homme: Mythologie mésopotamienne* (Paris: Éditions Gallimard, 1993), 183-184.

⁵³ Antoine Cavigneaux, "L'essence divine", *Journal of Cuneiform Studies* 30, sayı: 3 (1978): 182-184.

⁵⁴ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 103-105.; Böck, "Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia: The Sumerian Myth Enki and the World Order," 27-29.; Averbeck, "Myth, Ritual, and Order in 'Enki and the World Order,'" 762-763.

⁵⁵ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 105.

⁵⁶ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 103.

letin (*devlet ideası?*) varlığına inandıklarını açığa çıkarır. “Efendi, EN’in hükümdarlık tacını taktı, kralın ebedi takısını koydu, onun solunda yürüdü: Topraktan onun için HEGAL fıskırdı”⁵⁷. Bu pasaj, eski toplumların (Mezopotamyalılar kadar Mısırlıların da) devlet kavrayışlarındaki temel gerçeğin altını çizmektedir. Devlet fikri hep vardı ama kozmik tasarım-plan ile bütün bireylerin-nesnelerin yazgılarının öngörüldüğü gibi gerçekleşmesi için tanrısal bir kralın gizil biçimde hep var olan devleti edimsele (kuvveden fiile) geçirmesi gerekirdi. Kralın halk nezdindeki meşruiyetinin temeli de devlet var oldukça insanlara refah getiren bolluğun (HEGAL) ülkeyi hiç terk etmeyecek olmasıydı.

Enki'nin Tilmun ile bağının düzen kurulduktan sonra da sürdüğü anlaşılıyor. “Enki ve Ninmah” adlı mitte, Tilmun tanrıçası Ninsikil'in tatlı su için Enki'ye yakardığı, Enki'nin de Güneş-Utu'ya Tilmun'a tatlı su getirmesi için buyruk verdiği anlatılır. Sonuçta Tilmun halkı üç tanrının çabasıyla tatlı suyuna kavuşmuştur. Ama aynı mitin bir pasajında, Enki'nin “Nintul (Doğum Tanrıçası Nintu ya da Ninhursag mı?), Magan'ın efendisi olsun. ... Enşagag [Enzak] Dilmun'un efendisi olsun”⁵⁸ cümlelerini kurduğu duyulur. Bunlar herhalde *Dünya Düzeni* adlı mitte görevlendirilenlerden farklı olarak Makkan ve Tilmun yerlilerinin tapındıkları tanrılarıdır.

Sümerce KUR sözcüğü dört farklı anlama gelir: dağ, yabancı ülke, yeraltı dünyası ve yeraltının uğursuz canavarı. Bu terim sayesinde Sümerlerin KİENGİ (Sümer Ülkesi) ya da KURGAL (Büyük Ülke, yani Sümer) dışında kalan bölgeleri (ölülere ait yeraltı dâhil) *dış-toprak* olarak tasnif etme eğiliminde olduklarını anlıyoruz⁵⁹. *Dünya Düzeni* miti, bu dış-topraklarda olan biteni öykülemişse de, Su-Zanaat-Bilgelik tanrısı Enki'nin Sümer kentlerine verdiği düzeni daha ayrıntılı anlatır. Herhalde eldeki en eski nüsha III. Ur Krallığı'na (MÖ 2112-2004) ait olduğu için, metinde Sümer'in o zamanki kültürel başkenti Ur'a odaklanılır, Ur'daki düzenin ME'ler (uygarlık sanatları, kurumlar-kurallar-meslekler) sayesinde kurulduğu aktarılır. Buna göre Enki, “ME'lerinin etkin idaresini ve *gök kadar yükseğe* çıkararak bir yazgıyı ona bağışla[mıştır]”⁶⁰. Bu pasajdan Ur'un yüce yazgısının ME'ler bu yerleşime ulaştıktan sonra başladığı sonucu çıkarılabilir. Herhalde söylenmek istenen, Ur'un uygarlık sanatlarının artışıyla (karmaşık iş bölümü derinleştikçe) kasabadan kente dönüştüğü ve devlet tipi bir siyasal örgütlenmeyle tanıştığıydı. Ama kentlerin ve devletlerin var olabilmesi için yabani yaşamın ve besin üretiminin (çiftçilik ile çobanlığın) düzenlenmesi gerekir ki *Enki ve Dünya Düzeni* mitini kaleme alanlar bu gerçeğin farkındaydılar.

1- Enki, Dicle yatağını kendi ersuyu ile doldurup ırmak haline getirdi ki onun suyuyla beslenen üzüm (ve onunla üretilen şarap) tatlı olsun, arpa çabuk büyüsün. Bunlar, Baş-tanrı Enlil'in Nippur kentindeki tapınağına sunu olarak gönderilen ürünlerdir. Enlil'in bizzat inşa ettiğine inanılan EKUR (Dağ Evi) adlı bu tapınak, Gök ile Yer arasındaki bağı kuran bir ip-halat olarak tasavvur edilmiştir. Enki, Dicle ve Fırat ile onlardan çıkan kanallardan sorumlu olması için oğlu Enbilulu'yu görevlendirmiştir. 2- Su tanrısı Enki, daha sonra bataklıkları ve sazlıkları düzenledi, buraları balıklar-kuşlarla donattı. Akkadça kaleme alınmış bir metinde, sazlıkların-bataklıkların *ad koyma* yöntemiyle yaratıldıkları aktarılır. Adları konunca sazlar büyümüş, içlerinde balıklar yüzmeye başlamıştır. 3- Denizler ve deniz canlıları yaratıldı, buraların sorumluluğu Enki'nin kızı Nanşe'ye verildi. Nanşe de babası gibi suyu düzenleyen bir tanrıçaydı. 4- Enki'nin ikizi Hava-Fırtına-Yağmur Tanrısı İşkur, Gök ve Yer'den, bulutlar ve yıldırımlardan sorumlu olacaktı⁶¹.

Dünyanın düzenini kurmaya dönük ilk 4 adım suyla ilgilidir. Bunlar hallolduktan sonra tarımın ve barınma işlerinin düzenlenmesine gelmiştir sıra. 5- Enki ve onun tarımdan sorumlu kıldığı tanrı Enkimdu, insana saban ve hayvan boyundurukları armağan etmiş, sulama için kanallar açmışlardır. 6- Enki'nin tahıl tanrıçası yaptığı Ezina-Aşnan, insanın (Sümer halkının) arpa, nohut ve mercimeğe erişimini kolaylaştırmaktan sorumludur. 7- Enki'nin oğlu Kulla, barınaklar için tuğla imalatını olanaklı kılan tanrıdır. 8- Ev inşaatlarından sorumlu tanrı Enki'nin oğlu Muşdama'dır,

⁵⁷ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 106.

⁵⁸ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 108.

⁵⁹ Wasilewska, *Creation Stories of the Middle East*, 77-78.; Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 183.; Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 142.

⁶⁰ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 102.

⁶¹ Böck, “Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia,” 29, 35.

onun işlevi evlerin yıkılmaması için gerekli teknik-matematiksel bilgiyi insana ulaştırmaktır. 9- Şumugan vahşi hayvanların tanrısı olacaktır⁶²: Enki, “verimli bitki örtüsünü iyi toprağa bol bol dağıttı. Yüksek bozkırın sürülerini çoğalttı, olmaları gereken yerlere koydu onları. Çayırlarda koçları ve yabani koçları çoğalttı, onları yavrolattı”⁶³.

10- Enki'nin oğlu Dumuzi, evcil hayvanların koruyucusu olarak ağılları düzenleyen tanrıdır. 11- Enki'nin yer ve göğün sorumlusu yapıp tanrısal yargıç olarak görevlendirdiği Güneş-Tanrı Utu, tarlaların sınırlarını çizerek mülkiyet sorunlarını çözme işlevini de yerine getirmektedir. 12- Enki'nin son düzenlemesi, Sümer'in en büyük ihracat ürünü olan kumaş ile ilgilidir. Bu işten sorumlu tanrıça, dini tasvirlerde örümcek olarak resmedilen, “Sessiz Hanım” unvanına sahip Uttu'dur⁶⁴.

Mitin devamında, Tilmun ve Sümer'in düzenlerinin oluşturulmasıyla görevli 13 tanrı dışında başka tanrıların da dünya düzeninde aldıkları roller aktarılır. Örneğin zanaat ve metallerin tanrıçası Ninmuğ'un görevi, “doğan krala ebedi saltanat tacını takmak, doğan EN'in başına tacı koymak”tır. Yazı ve hububat tanrıçası Nidaba (ya da Nisaba) ise, “bütün yüce ME'leri bildirir, sınırları kararlaştırır, sınır çizgilerini çizer, ülkenin yazmanıdır şimdi”⁶⁵. Bu iki görevlendirme, devlet fikri ile devletin ortaya çıkışını ve sürekliliğini garanti eden besin üretiminin, üretimin vergilendirilmesinin ve vergi-muhasebe kayıtları tutulmasına yarayan yazının Yaratılış anında da var olduklarının göstergesidir. Nisaba'nın hem tahıl hem yazı tanrıçası olması, yani tahıl ile yazının (ayrı ayrı değil) bir arada kişileştirilmeleri-tanrılaştırılmaları, *Dünya Düzeni* mitinin uygar-kentli-devletli bir topluma ait olmasından kaynaklanır. Tahılın kent-uygarlık-devlet açısından önemi, onun kentlerde yaşayan (besin üretimi dışındaki mesleklere yönelmiş) insanları doyurmasından, çiftçi-çobanlardan vergi olarak toplanan (yazı sayesinde kayıt altında kırdan kente akan) besinlerin kentli sınıflara tayin-ücret olarak dağıtılmasından kaynaklanır.

Ludwig Wittgenstein'in 1921 tarihli eserindeki çarpıcı cümleyi anımsayalım: “Dilimin sınırları dünyamın sınırlarını imler”⁶⁶. Cümle, dil ile dünya arasında bir karşılıklılık olduğunu, dilin yapısının dünyanın yapısını yansıttığını-resmettiğini söyler⁶⁷. *Enki ve Dünya Düzeni* miti filozofun o cümleyle kastettiği yansımaya benzemez ama Sümerlerin mitlerinde yaşadıkları dünyayı yansıttıklarına da kuşku yoktur. Yansıma, ticari faaliyet yürütülen komşuların Sümerler için taşıdığı önemin anımsatılmasıyla başlar; Sümer dünyasını kuran suyun, tarımın, tuğlanın-barınağın ve kumaş imalatının merkezi rollerinin resmedilmesiyle sona erer.

Yansımanın gözlemlendiği bir metin de göçebe Martu halkının kişileştirilmiş hali Tanrı Martu'nun evlilik talebinin anlatıldığı mittir. 1- Batı Suriyeli göçebe Amorlar MÖ 3. binyılda Aşağı Mezopotamyalılarca tanınıyorlardı. Bu halkın MÖ 2. binyıl başlarında kitlesel göçlerle güneye inmeleri, göçebe-yerleşik ilişkilerini daha da karmaşıklaştırmıştı. Amorların Sümer mitolojisinde Martu figürüyle kişileştirilmiş oluşu, Sümer reel dünyası ile Sümer mitolojisi arasındaki örtüşmeyi gösterdiği için anlamlıdır. 2- Bir başka nokta, Martu'nun annesinden eş talep etmesinin hem göçerlerin hem yerleşiklerin günlük yaşamına denk düşüyor olmasıdır⁶⁸:

“Martu anasına gidip,

Evde şöyle der:

‘Kentimdeki arkadaşlarım kendilerine eş aldılar,

Komşularım kendilerine eş aldılar,

⁶² Böck, “Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia,” 30.

⁶³ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 113-114.

⁶⁴ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 114-117.; Böck, “Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia,” 30.

⁶⁵ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 119.

⁶⁶ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba. (İstanbul: Metis, 2013), 133.

⁶⁷ Vedat Çelebi, “Çağdaş Mantıkçı Anlam Kuramında Dil-Dünya İlişkisi ve Metafizikğin Yadsınması,” *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 26, (2016): 71.

⁶⁸ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 175-176.

Kentimde arkadaşlarımın içinde evli olmayan,

Eşi olmayan, çocuğu olmayan,

(Tek) ben kaldım'. ...

'Ey anam, bana bir eş al,

Sana armağanlar getiririm'."

3- Mitin sonu, tanrılar evreninin insan ilişkilerinin fotokopisi gibi görüldüğünü kanıtlar. Kazallu kenti baş-tan-rısı Numuşda kızını Martu'ya vermeye razı olunca bir akrabası Martu'nun göçerliğiyle alay edip karara karşı çıkar: "Çiğ et yer o, hayatında bir evi olmamıştır, öldüğünde gömülmeyecek"⁶⁹. Güneyli ve yerleşik Sümerlere göre, Kuzey-batılı göçebe çobanların kentleri yoktu, çadırlarda yaşadıkları için evleri de olmayan bu insanlar kentliler ve köylüler gibi sabit mezara da sahip değillerdi. *Kentimdeki arkadaşlarım* sözüyle iki yaşam biçimine de uzak olmadığını (göçerlerin bir kısmının kentlere yerleşerek dönüşmeye başladıklarını) göstermiş olsa da, yerleşikler göçerlerde barbarlığı görmekteydiler. Mit, ön-yargılı kentlerin-uygarlıkların Tanrı Martu imgesi üzerinden göçerleri nasıl negatif algıladıklarını aktarır bize.

3. Sümer Kozmogonisinde Zamanlar-Üstü Bir "İdea" Olarak Devlet: İdeanın Duyular Dünyasında Var Olabilmesi, Potansiyelin Aktüale Geçmesine Bağlıdır

Eski Mısır kozmogonilerinde, *Kozmosun-Doğanın Düzeni* ile *Toplumun Düzeni* arasında da paralellik kuruluyor ve devletin tarihsiz-zamansız-öncesiz-sonrasız bir olgu olduğu, Yaşamın ve insanı yaşamda tutan besinin-bereketin (Düzenin garantörü olan) devlet sayesinde sürekli kılındığı öne sürülüyordu. Sümer kozmogonisinde, uygarlık sanatlarının-kurumlarının Eridu kentinden Uruk'a taşınmasını nakleden mit ve ME kavramı aracılıklarıyla kentin-uygarlığın-devletin tanrısal iradenin eseri olduğu söylene de, (macerasına Yaratılış ile birlikte başlayan) zamansız ve tarihsiz bir devlet tasavvuru yoktur. Sümerler bir yönüyle bizimkine çok daha fazla benzeyen bir zaman anlayışına sahiptirler. İnsanın bir *tarihöncesi* vardır, bir de yazı ve kentlerle başlayan *tarihi*. Bunu uygarlığın Eridu'dan Uruk'a taşınması bahsinden, yabancı iken insanlarla tanışıp kentli yaşama uyum sağlayan Enkidu anlatısından, en önemlisi insanın *köy ve kent-öncesindeki* "hayvani" yaşamının aktarıldığı diğer mitlerden çıkarmak mümkündür.

"Gök ile yer dağından sonra,

An, Anunnaki'lerin [adları bilinmeyen eski tanrıların] doğumuna neden oldu,

[Tahıl-tanrısı] Aşnan henüz doğmadığından, henüz biçimlenmediğinden,

Ülkede Uttu'nun (giysi tanrıçası) iplikleri henüz biçimlenmediğinden,

Uttu için hiçbir kutsal alan (?) doldurulmadığından (?),

Hiç koyun yoktu, hiç kuzu üremiyordu,

Hiç keçi yoktu, hiç oğlak üremiyordu, ...

Küçük arpalar, dağ arpası, kutsal yerleşimlerin arpası henüz yoktu.

Hiç giysi giyilmiyordu. ...

[Yabancı hayvanların tanrısı] Şumugan [Şakkan] kurak ülkeye henüz gelmemişti,

Eski Zamanların insanları,

Ekmek yemeyi bilmezlerdi,

⁶⁹ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 178.

Giysi giymeyi bilmezlerdi,
Koyunlar gibi ağızlarıyla ot yerlerdi,
Karıklardan su içerlerdi”⁷⁰.

İnsanların tarih-öncesine benzer bir anlatı tanrılar için de geçerlidir. İnsanlar gibi, tanrılar da çiftçilik-çobanlık ve daha sonra uygarlık ve uygar yaşam koşulları ortaya çıkana kadar ilkel bir dönemi aşmak zorunda kalmışlardır. “Sığır-tanrısı Lahar ve tahıl-tanrıçası Aşnan’dan önce ne sığır ne de tahıl vardı. Bu nedenle tanrılar yemek yemeyi ya da giysi gitmeyi bilmezlerdi”. Tanrılar için de dönüm noktası insanın besin üretimine geçişi, önce köyleri sonra kentleri iskân edip uygarlık sanatlarını öğrenmesi, tapınak inşa ederek tanrılarını sunularıyla doyurmasıydı⁷¹. Bu, insanların kendileri var olmasaydılar tanrılarının da var olmayacaklarının açık beyanı gibidir.

Bazı anlatılarda insanın tarih-öncesinden söz edilse ve devletin bu devirden sonra besin üretimi sonucunda belirlediği aktarılsa da, diğer bazılarında (Mısır’daki gibi) devlet fikrinin Yaratılış anında var olduğuna dair ifadeler dikkat çeker. Herhalde Sümerler potansiyelin (devlet fikrinin) aktüele (bürokrasi ile somutlaşan devlete) dönüşmesini koşulların olgunlaşmasına bağlıyor ve yerleşikliğe geçişi pekiştiren olgunun *hayvanların-bitkilerin evcilleştirilmesi* olduğunu düşünüyorlardı. Önceki paragrafta aktardığımız *Sığır ve Tahıl* adlı mitolojik metin, Sümerlerin tahılların ve toynaklı hayvanların (tarımın ve besiciliğin) insan yaşamına getirdiği olağanüstü değişimin farkında olduklarını gösterir. “*Kuş ve Balık Arasında Tartışma*” adıyla bilinen mit ise, dünya düzenini kuran Su tanrısı Enki’yi ırmakları suyla doldurduktan sonra ahırları-ağılları, ardından köyleri ve kentleri kuran tanrı olarak resmeder. Sonraki iş, sazların, bataklıkların, oralarda yaşayacak balıklar ile kuşların kozmostaki yerlerini almalarını sağlamak, onlara kozmik tasarıma uygun işlevlerini (*GİŞ-HUR*) öğretmekti. İnsan uygarlıklarını mümkün kılan ME’ler (Kramer, bu terimi “yönetim ilkeleri” olarak da çevirir) gibi, GİŞ-HUR’lar da canlıları tanrısal ya da kozmik plana uygun bir yaşam çizgisi izlemeye yöneltmektedirler. Kramer’in GİŞ-HUR için uygun gördüğü karşılık “kozmosun örüntüleri”dir⁷².

“Enki Baba, ahırları ve ağılları alabildiğine yaydı, çobanlar ve sığirtmaçlar sağladı onlara.

Kentler ve küçük köyler kurdu yeryüzünde, Kara Kafaları [Sümerleri] çoğalttı,

‘Onların çobanlığı’na bir kral getirdi,

‘Onların prensliği’ için onu yüceltti,

Ve kralın, sürekli bir ışık olarak bütün ülkelere gitmesini sağladı.

Enki bataklıkları yaydı birer birer, olgun kamışlar ve körpe kamışlar yetiştirdi oralarda. ...

Salık ve bataklıkları balık ve kuşla doldurdu,

Onların görevlerini kararlaştırdı,

Gözleri önüne kendi GİŞ-HUR’larını serdi”⁷³.

4. Sümerlerde “Kozmik Tasarım, Varlıkların Yazgıları, Doğal ve Toplumsal Düzen, Toplumsal Normlar ve Bunların İşlevleri”, Aynı Bütünün Parçalarıdır

GİŞ-HUR’un tam karşılığı *ahşap üzerindeki çizik*, soyut anlamı ise *plan-tasarım*dır. Sümer kavrayışına göre, tanrılar ve krallar dünya düzenini çoklu tasarımlar ışığında kurmuşlardır. Tanrılar, planlarını-tasarımlarını krallara iletirler ki devletler güçlü ve kalıcı olabilsinler. Kralların varlık nedeni zaten krallık için çizilen planı yerine getirmek, düzeni

⁷⁰ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 20-21.

⁷¹ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 137-139.

⁷² Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 193.

⁷³ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 194-195.

korumaktır⁷⁴. GİŞ-HUR, pek tabii ME kavramından bağımsız değildir: ME'sini yitiren insan ya da ülke, GİŞ-HUR'unu da yitirmiştir, bu ise o insanın ya da ülkenin düzeninin bozulması anlamına gelir⁷⁵. Nihayet bu iki terim NAM.TAR (yazgıların belirlenmesi) terimiyle de bağlantılıdır. NAM yazgı, TAR kararlaştırma-belirleme anlamını verir. Enki ve Ninhursag (Ninmah) mitinde, Enki her bir bitkiyi kendine has özelliklerle donatırken onların NAM sahibi olmalarını buyurmuştur.

Enki, ilkin her bitkinin kalbini bilmek (onların gerçek doğalarını kavramak) istemiş, bu arzusu yerine gelince de bitkilerin yazgılarını tayin etmiştir. Enki'ye dair bu anlatıda, bir nesneyi-canlıyı bilmek, onu adlandırmak ve yazgısını belirlemek, aynı anlama gelen eylemlerdir⁷⁶. Burada NAM-yazgı, bitkinin doğasını ifade etmektedir.

“Yazgı” anlamına gelen NAM sözcüğü, aynı zamanda “ad yapan bir ön-ek”tir. Durum ve koşul bildiren bu ön-ek, Türkçedeki -lık ekinin işlevini görür. LUGAL sözcüğünün *efendi-prens-kral* anlamına geldiğini söylemiştik. NAM. LUGAL ise *krallık* demektir. O halde NAM.TAR, daha geniş biçimde “insanların, hayvanların ve diğer varlıkların insan toplumlarında ya da evrende görecekleri işlevler bakımından yazgılarının belirlenmesi” anlamına gelir. Enki ve Ninmah (Ninhursag) mitinin giriş bölümünde insanlığın yazgısının henüz yaratılışı esnasında belirlendiği aktarılır. Mit, Tanrıça Ninmah'ın kilden altı eksikli insan yaratmasını, Enki'nin de onların her birini durumlarına uygun yazgılarla donatmasını öyküler. Elleri sakat olan ilk insanın yazgısı, (belki hazineden hiçbir şey aşırılamayacağı için) Krala memur olarak hizmet etmektir. Kör adamın yazgısı (akla Yunanların kör ozanı Homeros'u getirecek biçimde) Kralın baş-müzisyeni; yürüyemeyen üçüncü adamın büyük olasılıkla Kralın soytarısı olmaktır. Onun ve dördüncü adamın yazgıları, tabletin bu kısımları iyi okunmadığı için pek açık değildir. Kısır kadın, dokumacı olarak Kraliçenin hizmetini görecektir. Cinsiyetsiz olan altıncı insanın yazgısı Krala hizmet etmektir. Son olarak Enki canlıdan çok ölü bir insan yapmış ve kendisinin altı insanın yazgılarını belirleyip onlara ekmek verdiğini söyleyerek sonuncunun yazgısının belirlenmesini Ninmah'a bırakmıştır. Bu mitte de, NAM.TAR (yazgıların belirlenmesi) ile ME (varlıkların işlevleri, görecekleri işin doğası) sıkıca birbirlerine bağlıdır. O halde NAM.LUGAL (krallık) teriminin anlamı, *bir kralın özü-doğası-özellikleri-işlevidir*⁷⁷. Mitte gözden kaçırılmaması gereken, yaratılan insanların genelde Kral ile Kraliçeye (yani krallığa) hizmetle görevlendirilmiş olmalarıdır. Demek Sümer seçkinleri, *devlet* fikrinin Yaratılış ile birlikte var olduğunu, bu fikrin insan toplumlarının yazgısı ve doğasında hep var olduğunu uyrukların zihnine kazımak istiyorlardı.

Sümer kavrayışında kozmik tasarım, doğal ve toplumsal düzen, varlıkların yazgıları-doğaları, toplumsal normlar ve bunların işlevleri arasında kopmaz bir bağ vardır. “Köylerin, kentlerin ve krallıkların doğuşu” da kozmik planın parçasıydı. Ama Mısır kozmogonisinde aktarılan aksine, devlet insan toplumlarına yaratılış anında hediye edilmiş de değildi; insanlar kent-devlet-uygarlık belirene kadar (ceylanlarla otlanan yarı insan yarı hayvan Enkidu gibi) tarihöncesi bir yabanıllık evresinden geçmişlerdi. Yine de ME'lerin (kurumların-mesleklerin), GİŞ-HUR'ların (canlı yaşamlarına yön veren kozmik plan) ve NAM'ın (yazgıların-işlevlerin) ebedi oluşları, kent-devletin doğuşunun potansiyelin aktüele (gizilin edimsele) dönüşmesinden başka bir şey olmadığını gösterir bize.

5. “Enki ve Dünya Düzeni”ndeki Zamanlar-Üstü Devlet, Platon'un Duyular Dünyasından Önce de Var Olduğunu İddia Ettiği İdealara Benzer: Tekil Kentler-Devletler, Potansiyelin Aktüele Geçmesiyle Vücut Bulmuşlardır

Enki ve Dünya Düzeni adlı mitin son bölümünde ilginç bir pasaj vardır. Enki, Tilmun ve Sümer toplumlarının düzen ve refah içinde yaşayabilmeleri için 13 tanrıyı görevlendirdiği halde bu 13 ve onlara eklenen diğer tanrılar içinde

⁷⁴ Liina Ootsing-Lüeck, “Möiste giš-hur tähendusest sumeri ja akkadi kirjanduslikes ja rituaaltekstides,” *Mäetagused* 42, (2009): 123.

⁷⁵ Vugar Sultanzade, “Mitoloji ve Folklorla İlgili Bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 19, sayı: 1 (2012): 82.

⁷⁶ Keith Dickson, “Enki and the Embodied World,” *Journal of the American Oriental Society* 125, sayı: 4 (2005): 501.

⁷⁷ Jack N. Lawson, *The Concept of Fate in Ancient Mesopotamia of the First Millennium: Toward an Understanding of Šimtu* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994), 43.; Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 74-79.

İnanna'nın adı zikredilmemiştir. Mit, Göğün Kraliçesi ve Savaş Tanrıçası İnanna'nın bu duruma içerlediğini aktarır.

“Tek bir görev verilmemiş olan İnanna, Enki'nin, babasının evine girdi, gözyaşı döktü, bir yakınma koyuverdi... ‘Ben, kutsal İnanna, benim görevlerim nerede?’ [Enki'nin yanıtı:] ‘Genç İnanna, ben senden ne esirgedim? Sana daha fazla ne katabilirdik? ... Genç erkeğin sözlerini sen öğretirsin. ... Çobanlık esasının sorumluluğu sana verildi. ... Savaş ve çarpışmaların gizli kehanetlerini sen yorumlarsın. ... İnanna, sen kafaları toz gibi yığıdın, sen kafaları tohum gibi etrafa savurdun. İnanna, sen mahvedilmeyeni mahvettin. ... [neşeyi ortadan kaldırdın]”⁷⁸.

Enki, burada İnanna'nın aşk ve seks tanrıçası olması üzerinden dışı özelliklerine, savaş tanrıçası olduğu için de yıkıcı gücüne vurgu yapmış, ama onun dünyadaki (insan toplumları arasındaki) rolünü açıkladığı halde dünya düzeni kurulurken niçin adını anmadığını izah etmemiştir. Asurolog Herman L. Vanstiphout'a göre, Enki bu yanıtla kurduğu düzende İnanna'nın temsil ettiği savaş-yıkım-kaosu istemediğini ortaya koymuştur, zira barış ve refah üzerinde yükselen ve bir ideal toplumu (ütopyayı) yansıtan bu düzende barışı bozacak unsurları dışarıda bırakmaktır Enki'nin arzusu. Richard Averbeck, Enki'nin kurduğu düzende savaş ve yıkımın da var olduğunu, onun hep daha fazla tanrısal güç isteyen İnanna'yı bu ek güçlerden mahrum etmeyi hedeflediğini öne sürer. Tanrıça'nın Enki'den ME'leri çalıp kendi kenti Uruk'a götürmesinde görüldüğü üzere, İnanna'nın yönelimi insan toplumlarındaki rolünü sürekli genişletmekti⁷⁹. Barbara Böck ise, Enki'nin kurduğu düzenin bir ütopya olduğunu belirterek (Vanstiphout'a yakın bir yorumla) ideal düzende kaosa yer verilmek istenmediğini ifade eder⁸⁰.

Vanstiphout'un öne sürdüğü gibi, mitte Enki'nin muradı gerçekten huzur ve refahın hüküm sürdüğü bir düzen yaratmak olabilir. Zira bu mittin 1500 yıl sonra ortaya çıkmış olan ve neredeyse bütün sayfalarında iki taraf için de yıkıcı-yıpratıcı bir savaşı anlatan meşhur *İlyada* destanında bile Helenlerin savaş tanrısı Ares'i tanımlayan sıfatlar negatiftir. İnsanların baş belası, döneke, surları yıkan, azgın-kızgın, insafsız, elleri kana bulanmış, savaşa doymaz, insan öldüren... Troya Savaşını anlatan ama savaş tanrısını nefretle anan bir destan... Orada da, baş-tanrı Zeus, Ares'ten tiksindiğini açık açık söyler⁸¹. Troya Savaşı'nı başlatan, kralların kralı Agamemnon da aynı tiksintiyi Akhilleus için dile getirir: “Hep kavga dövüş, savaş işin gücün, en öğrendiğim sensin Zeus'un beslediği krallar içinde”⁸². Ama Averbeck de haklıdır itirazında: Savaşı insan yaşamından kazıyıp çıkarabildi mi Aşağı Mezopotamya'nın en erken uygarlıkları? Tam aksine savaş ve uygarlık (savaş ve devlet) birbirlerini var eden iki olgu gibi görünüyorlar. Örgütlü savaşlar, hep uygarlıkların eseridir. Üstelik “Enki ve İnanna” mitinde sayılan ME'lerin bir kısmı doğrudan savaşla ilgilidir: “savaş sancağı, silahlar, kahramanlık, kin-düşmanlık, kentlerin yıkılışı, şiddet, anlaşmazlık, zafer”. Bunlar dışında akla savaşı getiren ME'ler de vardır: “korku, ağıt, metal işçiliği ve demircilik”.

Sanki ortaya şu sonuç çıkıyor: savaş ve uygarlık birbirlerinden koparılamaz olgular oldukları için sayıları sürekli artan kent-devletlerin dünyasından savaşı söküp çıkarmak mümkün değil ama yine de siyasal seçkinlerin ideal gördükleri, savaşların azalması, kent-devletler ahalisinin uzun yıllar boyunca huzur ve refah ikliminde yaşamalarıdır. ME listesinde savaşla bağlantılı kavramların sayısının çokluğu, savaşın (*devlet* gibi) dünyanın düzeninin kuruluşunda (dolayısıyla Yaratılış anında) var olduğudur. Bu önerme bizi ME'lerin (Sümer kent-devletleri düzeninden 2000 yıl sonra Yunan kent-devletlerinden birinde yaşamış olan) Platon'un meşhur “idea” kavramıyla aynı anlama geliyor olabileceği düşüncesine yöneltir.

Amerikalı Sümerolog Miguel Civil'in şu iki cümlesi, Sümerlerin olguların-kavramların (idea?) bilgisine ulaşmayı bilginin temeli olarak gördüklerini kanıtlar: “*Sözcük listeleri, Eski Mezopotamya kültürünün en belirgin özelliklerinden-ürünlerinden biridir. Hatta onun 'bilim'inin bütününün doğal ve kültürel olguların dökümünden ve*

⁷⁸ Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, 121-122.

⁷⁹ Averbeck, “Myth, Ritual, and Order in ‘Enki and the World Order’,” 757, 767.

⁸⁰ Böck, “Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia,” 42.

⁸¹ Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), V, 890.

⁸² Homeros, *İlyada*, I, 176.

sınıflandırılmasından ibaret olduğu bile söylenebilir⁸³. Acaba Civil'in saptamasını idealarla bağlantılı görmek aşırı bir tavır mı olur? Platon'daki Demiourgos, yani Zanaatkâr-Yaratıcı, kaosu düzene çevirirken model olarak ideaları almıştı⁸⁴. Platon'a göre, duyular dünyasının tikel unsurları, tümel olan ideaların yansıması idi. O, Phaidon diyalogunda "ruh"un özelliklerini sayarken "idea"ların özelliklerini de sıralamıştır: "tanrısal, ölümsüz-ebedi (öncesiz-sonsuz), düşünen-kavrayan, sade, dağılmaz-bozulmaz, sabit"⁸⁵. Platon, metnin biraz ilerisinde ruh ve ideanın özelliklerine *hakiki, tanrısal, sanı-olmayan* sıfatlarını da ekler⁸⁶. Bu mantık Sümer kozmogonisine uyarlanırsa, uygarlığın, kentin ve örgütlü savaşın tarihte ortaya çıkmalarının nedeni, bunları tanımlayan ME'lerin dünya düzeni oluşturken zaten var olmalarıydı: Devlet, uygarlık ve savaş, sonsuz varlığa sahiptiler (fikir-idea-potansiyel) ama bunlar aynı zamanda tarihsel idiler (aktüel - somut devletler).

Sümer devlet kavrayışı bize ilginç biçimde Hegel'in tarih felsefesini hatırlatır. Buna göre, 1- devlet kavrayışı ebedidir, 2- *devletin özü ve somut varoluşu* birbirinden farklı iki olgudur, 3- benzer bir fark, *ideal devlet* ile *reel devlet* arasında da vardır. Bu ikilik, insan için de geçerlidir; İnsan, hem *zamandadır* hem *zamanın ötesinde*. Bunların köküne de *Geist-Tin*'in hareketini koymak gerekir. Yalnızca zamansal hareketi düşünüldüğünde, *Tin* eksik ve sonlu görünür. Oysa tarihin hâlihazırdaki akışı bu sonluluğu kavrama olanağı sağlar. Hegel, zamanın *Tin*'i kendi içkin ilkesini ortaya koymaya (özgür iradeye vücut vermeye) zorlayan bir zorunluluk olduğunu belirtir. Tarih, *Tin*'in zaman içindeki ifadesi, zamanı *Tin*'in ifadesine dönüştürme (*reeli ideale* dönüştürme) çabasıdır. Hegel'in argümanının kalbi, *ideal devletin* "devletin basit özü" olmadığı kabulüdür. Aslında *ideal devletten reel devletin* özü olarak söz etmek kategori hatasıdır. Tarihi devletin tikelliğine odaklanırsak, onun özü ile görünüşü arasındaki ayrımı da kavrayabiliriz⁸⁷.

"Görünüşünü kendinden ayırt etmesi Tin'in kendi eylemidir; eylemleştirmedir. Eylemi, insanın olduğu şeydir; eylemlerinin dizisi kendisini yaptığı şeyi gösterir. Böylece Tin özde enerjidir; görünüşünden soyutlama yapılamaz. Tin görünerek kendini belli kılar; somut doğasının ögesi budur. ... Tinin görünüşü kendini belirlemesidir"⁸⁸.

Demek ki öz görüşünün ötesinde değildir; *var olmak için görünmek* gerekir; öz, görünmek zorundadır. Hegel, devletin varoluşlar dünyasında somutluk kazanmasını onun özünden ayrı tutmamaktadır. Aksine, görünür olmak özün bir tezahürüdür. Düşünüre göre, ikisini birbirinden ayrı görmek yalnızca soyutlamaya hizmet etmektedir. İdeal devlet ise, tarihsel akış esnasında bir "devlet" fikri ortaya çıktığında ve "yurttaşların evrensel çıkarları" somutlaştığında mümkün olabilecektir. O halde Hegel, görünüşler-varoluşlar dünyasının dışında zamansız bir devletten ("öz"-den) söz etmez; onun tasavvurundaki "ideal devlet" de tarihteki deneyimlerin toplamıyla kazanır anlamını⁸⁹. Kuşkusuz eldeki sınırlı sayıda Sümer metninden hareketle Sümerlerin Hegel'in tarih ve siyaset felsefesine benzer bir akıl yürütme düzeyine çıktıklarını iddia edecek değiliz, ama devletin ebediliği hususunda Sümer yazıcılarının (gerçekte bütün siyasal ve dinsel seçkinlerin) aşağıdaki Hegel pasajına çok yakın bir düşünceye sahip oldukları öne sürülebilir.

"İnsan bütün insanlığını devlete borçludur: özü yalnızca oradadır. İnsan sahip olduğu bütün değere, tüm tinsel gerçekliğe devlet sayesinde sahiptir. Çünkü onun tinsel gerçekliği, bilen kişi olarak kendi özünün, us yanının onun için nesneleşmesi, nesnellik ve dolaysız bir varoluş kazanmasıdır: ancak böyle bilinçlenir, ancak böyle törel olur, devletin tüzel yaşamında yerini alır. Çünkü doğru-olan genel ve öznel istencin birliğidir: genel-olan da devlette, yasalarla, genel ve usa uygun belirlenimlerle ortaya çıkar. ... *Sophokles*'in Antigone'u şöyle der: Tanrısal buyrukların dünü bugünü yoktur, sonsuz olarak yaşarlar, kimse ne zaman ortaya çıktıklarını söyleyemez. Törelliğin yasanan rastlantısal değildir, usallığın ta kendisidir. İnsanların gerçek eylemlerinde ve düşüncelerinde yalnızca tözselin geçerli

⁸³ Miguel Civil, "Ancient Mesopotamian Lexicography" in *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Jack M. Sasson (New York: Scribners, 1995), 2305.

⁸⁴ Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin. (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 29a-33a.

⁸⁵ Platon, *Phaidon*, çev. Furkan Akderin. (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 80b.

⁸⁶ Platon, *Phaidon*, 84a-b.

⁸⁷ David Peddle, "Hegel's Political Ideal: Civil Society, History and *Sittlichkeit*," *Animus* 5, (2000): 127-129.

⁸⁸ G. W. F. Hegel, *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer. (Ankara: Kocabalı Yayıncılık, 2014), 121.

⁸⁹ Peddle, "Hegel's Political Ideal: Civil Society, History and *Sittlichkeit*," 129-132.

olup bu geçerliliğin kalıcı olması, işte devletin amacı budur. Usun saltık yararınadır bu törel bütünün var olması: kahramanların, her ne kadar tam yetkinlikle olmasa da, devletleri kurma yolundaki hak iddiaları ve buna katkıları da usun yararınadır. Devlet, yurttaşların yüzü suyu hürmetine var değildir. Denilebilir ki, devlet erektir, ötekiler de aletleri. Yine de bu erek-araç ilişkisi genel olarak buraya uymuyor. Çünkü devlet yurttaşların karşısında yer alan soyut bir şey değildir: tersine hiçbir organın ne erek ne de araç olduğu organik yaşamın öğeleri gibidir yurttaşlar. Devletin tanrısal yanı, yeryüzünde var olduğu biçimiyle ide'dir"⁹⁰.

Sümer kozmogonik-mitolojik anlatılarında Yaratılış ile tanrısal söz (dolayısıyla terimler-adlar) arasında kurulan bağ, Platon'daki Yaratıcı Tanrı ile *ideaları* birbirlerinden ayırmanın güçlüğüne benzer. Yersel krallıklarda kralın ülkeyi buyruk ile yönetmesi, yersel kurumların-makamların göksel gücü oluşturan *ideaların* yansımaları oldukları fikrini güçlendiren bir husustur. Yaratıcı tanrının eylemi, "plan yapmak, sözcüğü söylemek ve adını koymak"tan ibarettir: "Eğer insan olan bir kral yalnızca ağzından çıkan sözlerle, emirle istediği her şeyi gerçekleştirebiliyorsa, evrenin dört büyük krallığından sorumlu ölümsüz ve insan-üstü tanrılar çok daha fazlasını gerçekleştirebilirdi"⁹¹.

Aşağı Mezopotamya'nın en eski ön-kenti Eridu, en eski kenti de Uruk'tu. Nippur çok daha sonra ortaya çıkmıştı. Ama Sümer mitolojisi onu Enlil'in kenti olması dolayısıyla "kent ideası"na yakın bir konuma taşıyarak Nippur'un Sümer kentlerinin hepsinden çağlar önce kurulduğunu (hatta onun insanın yaratılışından önce de var olduğunu) öne sürüyordu⁹².

Platon, "Enki ve Dünya Düzeni"ne benzer bir anlatının, "Kronos ve Altın Çağ" anlatısının da yaratıcısıdır. Filozof, "Yasalar" adlı eserinde, kentleri ve devletleri kuranın Zeus'tan bile eski bir tanrı, Kronos olduğunu bildirir. Platon'un hedefi herhalde simgesel anlatımın gücünü de kullanarak dünyadaki "devlet" ile "kent" in aynı adla ifade edilen "idea"lardan pay aldıklarını ifade etmektir. O, ideal kentin ve devletin kurucusu olarak adı *Zaman* anlamına gelen *Kronos*'u seçerek (Sümer siyasal-kültürel seçkinleri gibi) kent-uygarlık-devlet idealalarının zamanlar-üstü olduklarına işaret etmek ve yine Sümerler gibi kent ile devletin yaratıcılarının insandan üstün varlıklar olduğunu söyleyerek bu iki olgunun tanrısallığına vurgu yapmak istemişti.

"[Hiçbir insan yapısının kendini bilmezliğe ve adaletsizliğe sürüklenmeden insan işlerini kendi başına yönetmeye yeterli olmadığını bilen Kronos,] o zamanlar kentlerimize insanları değil, daha tanrısal, daha üstün soydan gelme daimonları yönetici ve kral olarak getirmiş. ... [Tanrı,] insanları sevdiği için ... bizden daha üstün bir soy olan daimonları başa geçirmiş. ... İçinde gerçek payı bulunan bu öyküye göre, bir tanrının değil, bir ölümlünün yönettiği ne kadar devlet varsa, insanlara felaketten ve acılardan kurtuluş yoktur; ama gene bu öyküye göre, her türlü çareye başvurup Kronos çağında olduğu söylenen yaşamı örnek almalıyız ve içimizde ölümsüz ne varsa, toplumsal ve kişisel yaşamımızda buna uyarak, aklın bu paylaşımına 'yasa' adını verip evlerimizi ve kentlerimizi yönetmeliyiz"⁹³.

Sümer kent, uygarlık ve devlet kavrayışı ile Platon'un iki binyıl sonra çizdiği manzara arasında muazzam benzerlikler var. 1- Uygarlık sanatlarından ibaret olan ME'ler, bir ölçüde Platon'un "-idea" kavramından anladığına yakın bir ilksel-ideal-tanrısal kentin ve devletin unsurlarını sunar bize. 2- İki yaklaşım da, Yaratılıştan (Yaşamın ortaya çıkışından) ve tabii tekil devletlerin kuruluşlarından çok önce VAR olan tümellerden söz eder; devlet bir tümel olarak tarih-üstüdür, sonsuzdur. 3- Tekil devletlerin sorunu yöneticilerin duyular dünyasında yaşayan ölümlü-sınırlı-zayıf insanlar olması ise, ilksel-ideal-tanrısal devlete yeniden kavuşmanın yolu, idealaların-ME'lerin bilgisine sahip filozof-bilge-tanrısal yöneticiler-krallar bulmaktır. Platon'da bu figürler çok iyi eğitim almış ve idealaların sırrına ermiş bilge yöneticiler, Sümerlerde de MÖ 3. binyıl sonlarında "tanrı" mertebesine çıkarılmış yüce krallardır.

⁹⁰ Hegel, *Tarihte Akıl*, 118-119.

⁹¹ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, 108.

⁹² Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 88-89, 119.

⁹³ Platon, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür. (İstanbul: Kocabalçı Yayınevi, 1994), 713c-714a.

Sonuç

Din ile mitoloji kuşkusuz erken devletler doğmadan önce de varlardı ve erken toplumların *Yaşamı anlamlandırma* çabalarına hizmet ediyorlardı. Ama Mezopotamya'da kent-devletlerin, Eski Mısır'da da ülke-devletin ortaya çıkışıyla din ve mitolojinin işlevleri belirgin biçimde değişmiş olmalıdır. Değişim, *tanrı* (Sümerce DİNGİR) terimiyle tarif edilen varlıklar için de geçerli. Bu terime karşılık gelen ilk varlıklar, Gök, Yer, Hava, Fırtına, Deniz, Irmak, Güneş, Ay, Venüs, hatta Tahıl ve Sığır gibi Doğa-Yaşam güçleri ya da insan dâhil yeryüzünün canlıları için bereketi-refahı-bolluğu (Yaşamın sürekliliğini) garanti eden unsurlardı. İkinci evrede, *tanrılar* doğa güçlerinin kişileştirilmiş hallerini temsil etmeye başlamış görünüyorlar. Son evrede ise *tanrı* dendiğinde insan formunda bedenlenmiş ama aynı zamanda metafiziğin konusu olmaya başlamış varlıklar kastediliyordu. Böylece göksel bir "tanrılar krallığı" tasavvuru ortaya çıkmıştı. İlk doğayı-dünyayı yansıtma derdinde olan dinin ve mitolojinin bu son evreyle birlikte "gök-yer hiyerarşisi"yle işlemeye başladığı ve devlet örgütlenmesinde kaçınılmaz olduğuna inanılan toplumsal-siyasal hiyerarşinin sürekli güçlenen yeni metafizik anlayışla örtüştüğü düşünülebilir. Buna göre, yersel düzen-istikrarın (hem doğanın düzeninin hem toplumsal düzenin) kurucuları ve garantörleri olarak sunulan göksel varlıklar (tanrılar), *Sümer kentlerinin gerçek kralları* idiler; onların vekilleri-naipleri sayılan insan krallar ise, tanrıların eseri olan dünya düzenini korumakla (onun sürekliliğini sağlamakla) yükümlüydüler. Bu anlayışın zorunlu bir sonucu, zamanla (bizzat krallardan başlayarak) kent-uygarlık-devletle bağlantılı pek çok şeyin tanrılaştırılmasıdır. Tanrılaştırılan unsurların başında, uygarlıklar ve kent-devletler için zorunlu olan karmaşık iş bölümünün (kente özgü mesleklerin-makamların-kurumların-zanaatların ve kentsel davranış kodlarının) gelmesine şaşmamalı. Zira besin üretimi (tarım ve besicilik) dışındaki işlevleri gören (rahiplik, bürokratik, yazıcılık ve kalabalık kentlerin mamul mal talebini karşılayan çeşitli zanaat dalları gibi) meslekler var olmadıkça kenti ve devleti tanımlayan hiyerarşiler kurulamazdı.

Erken kentler doğarken, kültürel bellek yazı sayesinde sonraki kuşaklara aktarılırken ve bu sayede devlet tipi örgütlenme olgunlaşırken, erken devlet seçkinlerinin mitik-kozmogonik anlatıların ne kadar kullanışlı meşruiyet aygıtları olduklarını kavrayamadıkları düşünülemez. Birbirlerinden ayırt edilemeyecek denli iç-içe geçmiş olan *dini-siyasal seçkinlerin* gelişimine en büyük katkıyı sundukları bu anlatılar, kent ve devlet-öncesi (uygarlık-öncesi) bir geçiş evresinin varlığını tamamıyla yadsımamakla birlikte, devleti öncesiz-sonrasız (zaman-üstü, tarih-üstü) bir gerçeklik olarak tanımlama eğilimindeydiler. Kent ve devletin tarihi-aşan olgular olduklarını öne sürmenin yolu, onun Yaratılış anından beri bir ebedi fikir (Platoncu terimle bir "idea") olarak daima hazır bulunduğunu iddia etmektir. Potansiyel manada hep var olan devlet (yersel krallık), insan toplumlarının tarım ve hayvancılığı keşfedip köylerde yaşamayı öğrenmeleriyle aktüel hale gelmiştir.

Aşağı Mezopotamya'da kent olmaya doğru ilk yönelim Eridu yerleşiminde başladı, ama Mezopotamya'nın (dünya tarihinin de) ilk gerçek kenti (ve kent-devleti) Uruk idi. Sümer dini ve siyasal metinleri, erken seçkinlerin bu tarihi gerçekliğin ayırıcılığında olduklarını ve bir *devlet ideası* tarif etmeye çalıştıklarında iki yerleşimi merkeze aldıklarını kanıtıyor. Eridu'nun koruyucu tanrısı Enki, devletin-uygarlığın doğumu için zaruri görünen kentli zanaatların (karmaşık iş bölümünün) tanrısıdır. O, bir kentin-devletin var olabilmesine olanak tanıyan kurumların, mesleklerin, kuralların, işlevlerin ve (genelde toplumsal, özelde kentsel) davranış kodlarının bütünü (ME'lerin), canlıların ve cansız nesnelere yazgılarının-doğalarının-işlevlerinin (NAM'ların) efendisidir. Enki, doğayı oluşturan unsurların (insan toplumlarının da) tanrılarının tayin ettikleri kozmik tasarıma uygun işlevler görmelerini gözeten tanrıdır. İlk "insanlardan saklanmış (onlara layık bulunmayan) gizemli güçler" olarak sunulan bu unsurlar, "İnanna'nın ME'leri Enki'den gasp etmesi" sayesinde önce Uruk'a ve zamanla diğer Aşağı Mezopotamya kentlerine ulaşarak onları "kent" ve "devlet" yapacaklardır. Uygarlığın hızla genişlemesi ve Yakın Doğu boyunca yayılması demektir bu. Kenti ve devleti var eden tanrısal kurumların-zanaatların-mesleklerin-kuralların sır olmaktan çıkıp farklı yerleşimlere girmesi, kentleşmenin-devletleşmenin insan toplumlarının kaçınılmaz yazgısı olduğu anlamına gelir. Bu süreç aynı zamanda göksel krallığı kuran unsurların yersel krallıklara da bulaşması, yersel düzenin kutsallıkla sarmalanması anlamına gelir. Artık dünya düzeni, dolayısıyla toplumsal düzen, göksel iradenin yansımasıdır; Devlet de, yeryüzünde

huzur-istikrar, düzen ve adalet, bolluk ve bereket için zaruri gösterilen, dahası ebedileştirilerek kutsallaştırılan bir kurumdur.

Metin boyunca sunmaya çalıştığımız “devlet kavrayışı” ve “kutsal ile siyasalın bütünleşme eğilimi” dünyanın ilk iki uygarlığı olan Aşağı Mezopotamya ve Eski Mısır uygarlıklarından sonra da kalıcı oldu. Neredeyse bütün ilk ve orta çağ devletlerinde bu kavrayışın ve kutsal-siyasal bütünleşmesinin izlerini sürmek mümkün. Bu metin aracılığıyla, genel olarak felsefenin ve özelde siyaset felsefesinin ilk kentler-devletler-uygarlıklarla ortaya çıkmış (Eski Yunan'dan yüzyıllar önce vücut bulmuş) olabileceklerini de göstermeye çalıştık. Yazı, ilk belirlediği andan itibaren salt siyasal-ekonomik kayıtların tutulmasına yaramamış; mitolojiler, kozmogoniler ve siyasal düşünce gibi soyut alanların doğuşlarına da zemin hazırlamıştır. Siyasal kurumlar, düzen, adalet, toplumsal iş bölümü ve hiyerarşi-eşitsizlik, canlı-cansız varlıkların yazgıları-işlevleri-doğaları, kozmik uyum ve bereket-bolluk gibi uygar toplumların üzerine düşünmek zorunda oldukları konular, soyut kavramların türetilmesini, kozmos-doğa ile insan toplumları arasındaki ilişkilerin sorgulanmasını ve açıklanmasını zorunlu kılmıştır. Makale, tarihin ilk kentlerini ve kent-devletlerini kuran seçkinlerin devleti-siyaseti kavrama biçimlerinin sonraki toplumlardan çok da farklı olmadığını göstererek bugünü anlamlandırmak için kullandığımız kavram setlerinin büyük ölçüde “eskiler”in eseri olduklarının altını çizmeyi de hedeflemiştir.

Teşekkür: Değerli önerileriyle makaledeki eksiklerin giderilmesini sağlayan ancak kör hakemlik uygulaması nedeniyle adlarını bilmediğim hakemlere şükran borçluyum.

Kaynakça

- Adalı, Selim F. ve Ali T. Görgü. *Sümer Kral Destanları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Algaze, Guillermo. "The End of Prehistory and the Uruk Period" in *The Sumerian World*, Editör: Harriet Crawford, 68-94. Oxon: Routledge, 2013.
- Allen, James P. *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. New Haven: Yale Egyptological Seminar, 1988.
- Averbeck, Richard E. "Myth, Ritual, and Order in 'Enki and the World Order,'" *Journal of the American Oriental Society* 123, sayı: 4 (2003): 757-771.
- Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Facts On File, 2003.
- Bickel, Susanne. *La cosmogonie égyptienne : Avant le Nouvel Empire*. Fribourg: Editions Universitaires Fribourg Suisse, 1994.
- Bottéro, Jean et Samuel Noah Kramer. *Lorsque les dieux faisaient l'homme : Mythologie mésopotamienne* (2nd édition). Paris: Éditions Gallimard, 1993.
- Böck, Barbara. "Explaining the Emergence of Social Institutions in Ancient Mesopotamia: The Sumerian Myth Enki and the World Order" in *Narrating the Beginnings*, Editörler: Alberto Bernabé Pajares ve Raquel Martin Hernández, 23-51. Wiesbaden: Springer VS, 2021.
- Cavigneaux, Antoine. "L'essence divine," *Journal of Cuneiform Studies* 30, sayı: 3 (1978): 177-185.
- Chavalas, Mark. "The Age of Empires, 3100-900 BCE" in *A Companion to the Ancient Near East*, Editör: Daniel C. Snell, 34-47. Oxford: Blackwell, 2005.
- Civil, Miguel. "Ancient Mesopotamian Lexicography" in *Civilizations of the Ancient Near East*, Editör: Jack M. Sasson, 2305-2314. New York: Scribners, 1995.
- Çelebi, Vedat. "Çağdaş Mantıkçı Anlam Kuramında Dil-Dünya İlişkisi ve Metafiziğin Yadsınması," *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 26, (2016): 69-84.
- David, Madeleine. "L'ordre du monde selon la théologie sumérienne d'après des recherches nouvelles," *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 171, sayı: 2 (1981): 213-227.
- Dickson, Keith. "Enki and the Embodied World," *Journal of the American Oriental Society* 125, sayı: 4 (2005): 499-515.
- Foster, Benjamin R. "Mesopotamia" in *A Handbook of Ancient Religions*, Editör: John R. Hinnells, 161-213. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Foxvog, Daniel A. *Elementary Sumerian Glossary* (Revised edition). 2022.
- Frangipane, Marcella. "Arslantepe: Ekonomik Merkezleşme ve Siyasal Otoritenin Doğuşu," *Aktüel Arkeoloji* 58, (2017): 118-124.
- Halloran, John Alan. *Sumerian Lexicon: A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language*. Los Angeles: Logogram Publishing, 2006.
- Hegel, G. W. F. *Tarihte Akıl*. Çeviren: Önay Sözer, Ankara: Kabalcı Yayıncılık.
- Hill, Jane A., Philip Jones ve Antonio J. Morales. "Comparing Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia: Cosmos, Politics and Landscape" in *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*, Editörler: Jane A. Hill, Philip Jones ve Antonio J. Morales, 3-29. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Homeros. *İlyada*. Çevirenler: Azra Erhat ve A. Kadir, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Klein, Jacob. "The Sumerian me as a Concrete Object," *Altorientalische Forschungen* 24, sayı: 2 (1997): 211-218.

- Kramer, Samuel Noah. *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1963.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2002.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*. Çeviren: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2016.
- Kramer, Samuel Noah. *Tarih Sümer'de Başlar*. Çeviren: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2016.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümer Mitolojisi*. Çeviren: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2020.
- Lambert, Wilfred George. "Ancient Mesopotamian Gods - Superstition, Philosophy, Theology," *Revue de l'histoire des religions* 207, sayı: 2 (1990): 115-130.
- Lawson, Jack N. *The Concept of Fate in Ancient Mesopotamia of the First Millennium: Toward an Understanding of Şimtu*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994.
- Leeming, David. *The Oxford Companion to World Mythology*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Leick, Gwendolyn. *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*. Çeviren: Ekin Duru, İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- McIntosh, Jane R. *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005.
- Ootsing-Lüecke, Liina. "Möiste giš-hur tähendusest sumeri ja akkadi kirjanduslikes ja rituaaltekstides," *Mäetagused* 42, (2009): 123-148.
- Peddle, David. "Hegel's Political Ideal: Civil Society, History and *Sittlichkeit*," *Animus* 5, (2000): 113-143.
- Platon. *Phaidon*. Çeviren: Furkan Akderin, İstanbul: Say yayınları, 2015.
- Platon. *Timaios*. Çeviren: Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Platon. *Yasalar*. Çevirenler: Candan Şentuna ve Saffet Babür, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1994.
- Rosengarten, Yvonne. *Sumer et le sacré : Le jeu des Prescriptions (m e), des dieux, et des destins*. Paris: Éditions E. de Boccard, 1977.
- Standage, Tom. *Altı Bardakta Dünya Tarihi*. Çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul: Kırmızıkeci, 2024.
- Sultanzade, Vugar. "Mitoloji ve Folklorla İlgili Bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 19, sayı: 1 (2012): 73-90.
- Tvedt, Terje and Terje Oestigaard. "A History of the Ideas of Water: Deconstructing Nature and Constructing Society" in *A History of Water - Series II, Volume 1: Ideas of Water from Ancient Societies to the Modern World*, Editörler: T. Tvedt ve T. Oestigaard, 1-36. London: I. B. Tauris, 2010.
- Van de Mieroop, Marc. *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC* (Second Edition). Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- Wang, Hianhua. "State and Empire in Early Mesopotamia," *Social Evolution & History* 18, sayı: 1 (2019): 195-216.
- Wasilewska, Ewa. *Creation Stories of the Middle East*. Gateshead: Jessica Kingsley, 2000.
- Watson, Peter. *Fikirler Tarihi -Ateşten Freud'a*. Çevirenler: Kemal Akatay vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Çeviren: Oruç Aruoba, İstanbul: Metis, 2016.
- Wolters, Albert M. "Creation Order: A Historical Look at Our Heritage" in *An Ethos of Compassion and the Integrity of Creation*, Editörler: Brian J. Walsh, Hendrik Hart ve Robert E. VanderVennen, 33-48. Lanham: University Press of America, 1995.